

Hajdú Mihály 60 éves

1. Nehezen találom a szavakat. Hiszen olyan hihetetlen az ok, ami miatt keresem őket. Hajdú Mihály 60 éves lenne? 25 évvel ezelőtt ismertem meg, s 23 éve vagyunk szobatársak az egyetemen. Azóta változatlanul látom energiáját, ifjú lendületét, dinamizmusát, a belőle kisugárzó erőt és melegséget, amivel családias hangulatot varázsol maga köré. Társaságában mindig jól érzi magát az ember: a barát, a diák, a közeli és távoli kolléga, az orosházi iskolatárs, az ország bármelyik részéből hozzá érkező népnyelvi gyűjtő, a kiadványok iránt érdeklődő könyvtáros, muzeológus – Hajdú Mihály sokszínű "népe".

Mert sokan szeretjük őt, sokan köszönjük neki emberségét, barátságát, szakmai tanácsait. Szinte látom magam előtt a jelenetet: ha ilyeneket élőszóban próbálnánk elmondani, hogyan reagálna rá. Zavartan, szerényen, kisfiúsan elpirulva s integetve: "Ugyan, dehog, hisz nem csináltam semmit, ... túlértékelitek a dolgokat..." Hogy nagy, széleskörű, önzetlen és áldozatos a munkássága, eddig is tudtam. De most, hogy újraolvastam írásait, tovább növekedett bennem a becslés és tisztelet érzése iránta.

Talán nem járok messze az igazságtól, ha úgy gondolom, hogy életének és tevékenységének két – egymással szorosan összefüggő – nagy területe van. Az egyikbe a családját sorolnám, a szűkebb családot, s vele együtt a tanszéki közösséget az őt körülvevő tanítványok népes seregével. Ebben a szférában Hajdú Mihály apa, barát, kolléga, tudós-tanár. A másik területnek az orosházi pátriát gondolom, s ezen keresztül az egész magyarság ügyének szolgálatát. A szakma, a tudomány persze mindkettőt áthatja, hiszen ugyanaz a Hajdú Mihály, ugyanaz a felelősségteljes, segíteni akaró, önmagát nem kímélő ember, tanár, tudós áll helyt életének valamennyi frontján. Igen. Néha front. Mert nehéz. Mert küzdelmes. Már az eleje is az volt.

2. Nem volt könnyű Hajdú Mihály eddigi életútja. 1933. augusztus 14-én született Orosházán. Ott érettségizett 1951-ben. Szerencsésebb sorsú pályatársai ezután beülnek az egyetem padsoraiba, s úgy tanulhatnak tovább. Hajdú Mihály azonban dolgozni kezd. Nem méhéskedik (legalábbis nem főoglalkozásként), nem gazdálkodik, hanem "tanítóbácsi" lesz a kardoskúti, részben osztatlan általános iskolában. Itt tanít 6 éven keresztül. Itt mondja el az iskola és a falu népe előtt a forradalom Nemzeti dalát. Tanítás közben tanul maga is tovább: 1952-ben tanítói képesítő oklevelet, 1953–1957 között magyar-angol-orosz szakos tanári diplomát szerez a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán. Rögtön ezután, 1957-ben magyar-könyvtár szakot kezd az ELTE-n, ahol 1961-ben végez. Miközben egyetemi hallgató, tovább tanít: 1957-től két évig a nagyszénási általános iskolában, 1959–1961 között pedig az orosházi Gyógypedagógiai Iskolában. Az egyetemi diploma

birtokában 1961-től 1966-ig az orosházi Mezőgazdasági Technikum tanára. Ekkor, 1966-ban lesz aspiráns, majd (1969-től) tanár az ELTE-n.

1951-től 1966-ig, az aspirantúráig 15 év telt el. Ezalatt végig tanított és tanult. Már ez a kétféle tevékenység sem kevés, ha egyidőben végzi valaki. De Hajdú Mihály eközben számottevő tudományos tevékenységet is folytatott. (Ennek alapján lett aspiráns.) Egy későbbi előadásában utal is rá: "az 1960-as évek elején mérhetetlen igyekezettel kezdtem hozzá egy regionális szótár anyagának az összegyűjtéséhez" (DialSzimp. VEAB Ért. 2 [1982]: 151). "Vidéki névtani gyűjtéseim során módomban állt közel kétszáz község általános iskolájában megfordulni, s lehetőségem volt több mint kétszáz tanárral ... beszélgetni" (uo. 103). Tehát a nép nyelve, a nyelvjárások szókinccse, névanyaga és frazeológiája iránti érdeklődés volt a motivációja tudományos bűvárlatainak. De nemcsak a nyelvjárások iránti érdeklődés, hanem a nyelvjárások becsülése, a népnyelv értékeinek megismerési vágya, ezeknek az értékeknek a megmentése is sarkallta. Gyűjtőútjain fájlalva tapasztalja, hogy "a magyartanárok nagyon nagy többségének fogalma sincs az őt körülvevő nyelvjárási környezetről, tanulói nyelvjárási beszédéről. Legtöbbször nyelvi pongyolaságnak, ha nem éppen beszédhibának tekintik a nyelvjárásiaságot, s rendszerint szorgalmasan nyesegetik, mert »csúnya beszéd«-nek tartják. Sokan még a nyelvjárások létét is tagadták már, s nem voltak még fölületes [sohasem "felületes"!] ismereteik sem a magyar dialektológiáról. A nyelvjárás kutatásról, a nyelvjárási jelenségek megfigyeléséről, értékükről, megmentésük szükségességéről pedig már csak néhányukkal sikerült eszmecserét folytatni" (uo. 103). Ezt a gondolatot, sőt tennivalót annyira fontosnak tartja, hogy nem győzi később sem elégszer ismételni: "A nyelvjárási jelenségek szépségére, sokszínűségére" fel kell hívni a magyar és nem magyar szakos tanárok, sőt a szülők figyelmét is (sorrendben a gyerekek figyelmének fölhívásával kezdi a népnyelvkutató szakkörvezetők országos tanácskozásán 1987-ben: MNyTK. 184 [1988]: 15). – Milyen nagy tehát a tanítók–tanárok felelőssége a nyelvjárások értékelése, tudatosítása, őrzése terén! Itt SZABÓ T. ATTILA jut eszembe, aki 1953 körül, a csángó nyelvjárások gyűjtése idején lényegében hasonlóképpen gondolkodott: "A csángó tájnyelv kutatói segítségükre lehetnek a csángó iskoláztatást végző magyar tanítóknak abban, hogy megismertetik velük a csángó lélek és a csángó népnyelv különlegességeit, nehogy a csángóság közé menő tanítók nemesítés helyett kíméletlen értetlenséggel irtogassák a csángó tájnyelv legszebb hajtásait" (MNy. 49 [1953]: 513; az persze más kérdés, hogy a csángó nyelvjárással kapcsolatban a későbbiekben fel sem merült ennek az "irtogatásnak" a veszélye, hiszen egyáltalán nem mehetek magyarul oktató tanítók "a csángóság közé").

Hajdú Mihály tehát – gyűjtőútjai során – beutazta az országot. Nemcsak könyvből tanulta a nép nyelvének és életének problémáit. Persze abból is. Később pedig maga írt, publikált – mások okulására.

3. A nyelvjárások kutatása eddigi életművének egyik fő területe. Az élőnyelvi anyag gyűjtése-mentése és a történeti dokumentumok együttes számbavétele-elemzése nemcsak az ő "tudományos filozófiája", hanem erre buzdítja, neveli tanítványait is. Vízet prédikál, és vizet is iszik. (Bort – velünk együtt – főként Mihály-napokon.) – Hatalmas (hazai és külföldi) ismeretanyagról tanúskodó nagyívű

áttekintést ad az 1981-es Dialektológiai Szimpozionon a népnyelvi szókincs gyűjtéséről a XVIII. századtól napjainkig (DialSzimp. VEAB Ért. 2 [1982]: 149–61). Itt fogalmazza meg azt a régóta érlelődő felismerését (aminek helyességét a saját bőrén is tapasztalta), hogy teljességre törekvő regionális nyelvjárási szótár készítése igen nehéz, sőt szinte lehetetlen feladat. "CsÜRY ... hallatlan magas mércét állított nagyszerű munkájával a későbbi kutatók elé, s ez éppen annyira gátja is lett a további kutatásoknak, mint amennyire megcsodált példaképnek tekintették sokan" (i. m. 151). Hajdú Mihályt magát is lelkesítette Csüry példája és BÁRCZI GÉZA 1954-es buzdítása (I. OK. 6 [1956]: 59–87), de saját tapasztalatai (az orosházi regionális szótárral kapcsolatban) a realitás felé billentették. Két irányban lát kiutat. A teljességre törekvő gyűjtésre vonatkozólag: "Talán ha megoldható lenne, hogy öt-hat esztendőre teljes fizetéssel négy-öt jól képzett dialektológust falura helyezzünk, s vállalnák is ezt a munkát, akkor terv szerint is megvalósulhatna a regionális szótár elkészítése az előre megadott kutatópontokon" (i. m. 152). Tudjuk, ez egyelőre nem valósult meg. A másik elképzelés – amint az eredmények is mutatják – reálisabb: célszerűbb a szavakat bizonyos tárgyi körök szerint gyűjteni (vö. BALASSA, A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 5), vagyis – mai megfogalmazással – szakszókinccset gyűjteni. Ahogy Hajdú Mihály elméletileg is megfogalmazza, és a gyakorlatban is megvalósítja: először egy-egy helységben kell egy-egy szakma, foglalkozás stb. szókinccset összegyűjteni. Általános iskolai tanárként az orosházi méhészkedés szakszókinccset szedte össze; ebből a témakörből való az első két publikációja: A kasos méhészkedés hagyományai Orosházán és környékén. – Méhészeti tájszótár: A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve 1961–1962. Orosháza, 1963. 171–235; Az Orosháza környéki kasos méhészetéről: MNyJ. 9 [1963]: 149–55; vö. még: NytudDolg. 7 [1972].

A tudományos publikációs világba való belépés témája tehát a nyelvjárási szaknyelv és a szülőföld együttese. – Sok előadásban és írásban foglalkozik a régi és a mai nyelvjárások különféle kérdéseivel. Közülük csak néhányat megemlítve: nyelvjárási olvasókönyvet állít össze (KÁZMÉR MIKLÓSSAL), nyelvtörténetesek számára is fontos nyelvjárási szövegeket közöl a XVIII–XIX. századi Orosházáról (MCsD. 7 [1981]) és Békésről (MCsD. 15 [1983]), értekezik a nyelvjárások helyzetéről és változásairól (MNyTK. 184 [1988]: 9–16), a nyelvjárások körülhatárolhatóságáról (a III. dialektológiai szimpóziumon, I. MNy. 89 [1993]: 116), stb., stb. Sarusi Mihály Magyar Krisztusának nyelvjárásiasságát elemző tanulmányából (Jászkunság 1989/5: 26–32) egy ígéretes tervéről is tudomást szerzünk: "már régóta foglalkoztat egy olyan szótár elkészítésének a gondolata, amely a köznyelv egyes szavainak a nyelvjárási szinonimáit tartalmazná" (i. h. 31). Hatalmas és nagy értékű munka lenne. Kívánjuk, hogy sikerüljön elkészíteni. Azzal a – cselekvésre buzdító – megállapításával is csak egyetérthetünk, hogy "Nyelvjárásaink helyzete, állapota és jövője, változásának iránya és mértéke a kezünkben, pontosabban a szánkban van" (MNyTK. 184 [1988]: 15).

4. Hajdú Mihály érdeklődése a nyelvjárási szókinccsen belül (ill. mellett) egyre inkább a nevek felé fordul. A t u l a j d o n n e v e k minden fajtája érdekli: "a névtudományt művelők kutatási köre szerencsére általában nem szűkül le egyetlen kicsiny részterületre; s valamennyien egyszer helynevekkel, máskor személynevekkel

foglalkozunk, s néha kirándulást teszünk az egyéb nevek (állatnevek, intézménynevek, márkanevek stb.) birodalmába is" – mondja a III. névtudományi konferencián tartott imponálóan széleskörű áttekintésében, melyben a névtudomány (főként a személynévkutatás) hazai és nemzetközi helyzetéről, eredményeiről és hiányosságairól ad képet (MNYTK. 160 [1981]: 17–32, 17).

Maga is foglalkozik a névtudomány szinte minden részterületével. – H e l y n é v k u t a t á s a i mindig széleskörű helytörténeti ismereteken nyugszanak, ill. újabb helytörténeti, településtörténeti, népességmozgalmi, gazdaságtörténeti kérdésekre is választ adnak (pl. Az alföldi tanyák névtípusai. NytudÉrt. 14 [1973]: 59–67; A Vásárhelyi-puszta helynevei: Békés megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba, 4 [1975]: 71–118; Az első magyar térkép helynevei [MOLNÁR JÓZSEFFEL]. MND. 7 [1978] stb.). A budapesti utcanevekről szóló munkája (NytudÉrt. 87 [1975]) az 1993. februári antikváriumi könyvárverésen több mint tizenegyszeres áron kelt el! (Népszabadság 1993. febr. 15. 15). Amikor a IV. névtudományi konferencián ÖRDÖG FERENC beszámolt a helynévkutatás eredményeiről, Hajdú Mihály ezirányú tevékenységéről is megemlékezett. Sok egyéb, helynevekkel foglalkozó munka mellett Somogy, Tolna és Vas megye földrajzi neveinek közzétevői között is ott találjuk Hajdú Mihály nevét. "Imponálóan lenyűgöző mennyiségű történeti földrajzi neveket gyűjtött össze tanítványainak közreműködésével ... »A Csepel-sziget helynevei« című adattárában, amely mintául szolgálhat mindazok számára, akik helyneveink múltbeli adatait a kezdetektől kívánják összeszedni" (ÖRDÖG: MNYTK. 183 [1989]: 36). A Csepel-szigeti gyűjtés Hajdú Mihály tanári tevékenységének is egyik kimagasló eredménye: 1969 és 1978 között egyetemi hallgatók nemzedékei vettek részt a munkában a teljességre törekvő tudományos igényével. Nem lehet véletlen, hogy a gyűjtésben résztvevő diákok közül sokan a magyar nyelvudomány különböző szakterületeinek elismert kutatóivá váltak (vö. i.m. 8).

A sok szeretett témán belül fő szakterülete a s z e m é l y n é v k u t a t á s. Legnagyobb műve, kandidátusi disszertációja is ebbe a témába vág. Sok év gyűjtő- és feldolgozó munkájának eredményeként született meg. Első kötetét, amely a keresztnéveket vizsgálja 1770 és 1970 között, csak kéziratban olvashatjuk az Akadémia Kézirattárában. Értekezésének második fele jelent meg Magyar becézőnevek (1770–1970) címen 1974-ben. Több mint százezer "írással és ugyanannyi, mai népnyelvből gyűjtött adat alapján rendszerezi a becézés módjait, koronkénti és vidékenkénti eltéréseit" (fülszöveg). Az élő adatközlők mellett (a régi iratokon kívül) még a holtakat is szóra bírta: sok falu temetőjébe is elment, és a múlt századi sírköveken található neveket is följegyezte (i.m. 33).

Sokrétű személynévkutatási tevékenysége során a XVII. századi Moldvába is eljutott: kiadta az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatisztikáit (MSzA. 30 [1980]). A volt bukovinai falvak keresztnéveivel már akkor foglalkozott, amikor az még nem volt divat, "csak" emberi és tudósi kötelesség (MSzA. 3., 7., 12., 21.). Többek közt Domokos Pál Péter nagy öröme, aki ettől kezdve – szeretetteljes mosollyal – úgy érdeklődött Hajdú Mihály felől, hogy "Hogy van az a neves ember?" A szabófalvi Lakatos Demeter verseinek (a költő sajátkezű kézírataiból való) kiadása is Hajdú Mihály emlékezetes tettei közé tartozik (Csángó strófák. MCsD. 26 [1968]).

A számos rész munka mellett az átfogó, összefoglaló elemzésekben is elől jár. Beszámoló, értékelő, programadó előadást tart a IV. névtudományi konferencián "A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986)" címen (MNyTK. 183 [1989]: 47–61). De "korszakalkotó" előadása 1991-hez köthető: a jászberényi névtudományi tanácskozáson alapos történelemismeret, s igen kiterjedt történeti névtani tudás birtokában a magyar tulajdonnevek történetének időszakokra való fölosztására, vagyis "a magyar onomatológiai kronológia" megteremtésére tesz kísérletet (MND. 100 [1992]: 5–14). – Legutóbb nagy bibliográfiával jelentkezett a Helikon című folyóiratban: "Az írói névadás magyar bibliográfiája. Névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertórium" (Helikon 1992/3–4: 536–54).

Az eddig említett tulajdonnévtípusok mellett kedvenc témája az állatnevek. Sok cikke és hatalmas gyűjtött anyaga van (az egész magyar nyelvterületről) ehhez a témakörhöz. Szívből kívánjuk, hogy legyen ideje, ereje, kedve e nagy munka megírásához (is)!

Hajdú Mihály a névtan minden ágát a t á r s t u d o m á n y o k k a l kölcsönhatásban műveli. "Azt vallom, hogy a névtani adattáraknak [kutatásoknak] több rokon tudományt, tudományágot (régészet, történelem, helytörténet, gazdaságtörténet, néprajz, földrajz stb.) is szolgálniuk kell." Ugyanakkor az onomasztika sem nélkülözheti a rokon tudományok eredményeit (vö. A Csepel-sziget helynevei. 12). Maga is próbált településtörténeti következtetéseket levonni – a családnevek vizsgálata alapján – pl. Orosháza XVIII. század eleji történetére vonatkozóan (Békési Élet 1969/2: 191–209). Több cikkben, tanulmányban beszél a névanyag nyelvjárástörténeti felhasználhatóságáról. Arról a – történeti névtani kutatásai során kialakult – meggyőződéséről, hogy milyen fölbecsülhetetlen nyelvjárási adatok rejlenek a XVI–XIX. századi névanyagban, ill. milyen komoly nyelvjárástörténeti fölismerésekhez lehet jutni a nevek megfelelő módszerű vizsgálatával (vö. pl. A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 402–8; MNy. 83 [1987]: 443–7).

5. Hajdú Mihály egész tevékenységére jellemző, hogy ha valamilyen hiányosságot tapasztal, akkor azt nemcsak megfogalmazza, hanem rögtön cselekedni is kezd. Ötletesen, energikusan, eredményesen. – Ha azt érzékeli, hogy nincs elég nagy lendületben a névkutatás, hogy nem folyik elég szervezeten, akkor névtanos barátaival "munkaközösséget" hoznak létre: így alakult meg 1977-ben Nyíregyházán a Névkutató Munkaközösség. "Célja egymás munkájának a számontartása, szakmai és kartársi segítése, fölajánlott dolgozataik számára a publikációs lehetőség megteremtése ... [A Munkaközösség] kisebb szakmai megbeszéléseket, emléküléseket már eddig is szervezett, s a jövőben is szándékozik ilyeneket tartani, ahol a nagy konferenciák közötti időszakokban eszmét cserélnek a kutatók" (MNyTK. 183 [1989]: 49).

A "publikációs lehetőség megteremtésében" Hajdú Mihály elévülhetetlen, tudománytörténeti léptékkal mérhető érdemeket szerzett. Az első k i a d v á n y s o r o z a t, amit elindított, az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok volt (1970–). Változatos témájú egyetemi doktori disszertációk s egyéb értékes nyelvészeti dolgozatok megjelenését tette lehetővé. 1974-től indítja a "sárga füzeteket", a Magyar

Személynévi Adattárakat. Ez most, 1993-ban a 99. számnál tart. Azt tervezi a szerkesztő, hogy a 100. szám elérésekor ezt a sorozatot megszünteti, a gyűjtőket, kutatókat pedig arra buzdítja, hogy a továbbiakban az adatokat dolgozzák is fel, s így ezeket a munkákat a "kék füzetek" sorába lehet majd beilleszteni (vö. MNyTK. 183 [1989]: 48). Ezeket, a Magyar Névtani Dolgozatokat 1976-ban kezdi szerkeszteni. Most a 115. számnál tart. – A tulajdonnevek mellett a csoportnyelvekről szóló munkák ösztönzésére, s egyúttal megjelentetésük biztosítására 1980-ban megindítja a Magyar Csoportnyelvi Dolgozatokat. Ennek 1. száma Hajdú Mihály munkája, a csoportnyelvekről szóló 62 lapos, kitűnő összefoglalás. Legújabb "gyermeke" a "szürke sorozat", melyet 1987 óta szerkeszt: ebben kisebb regionális tájszótárak jelenhetnek meg. Az Akadémiai és egyéb kiadók szűk kapacitását látva igen nagy tette Hajdú Mihálynak, hogy sorozatok sorozatában teszi lehetővé az elkészült munkák megjelentetését, hiszen ez ösztönzést is ad a kutatóknak, tanároknak, diákoknak, önkéntes népnyelvi gyűjtőknek stb. a további nyelvészeti tevékenységhez. – A füzetek címlapján ezt találjuk: "Kiadja az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége" vagy: "Kiadja az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete". De tudjuk, hogy Hajdú Mihály a motor, ő a sorozatok éltetője, a központ, aki a szerzőkkel való konzultációktól a nyomdával való tárgyalásokon át a postázásig gondozza a kiadványokat.

A névtudomány művelői régóta érzik egy szakfolyóirat szükségét: ennek megindítása Hajdú Mihály és Mező András érdeme: "Névtani Értesítő 1. sz. 1979: a Névkutató Munkaközösség időszakos kiadványa". Azt, hogy Hajdú Mihályt most a NévtÉrt.-ben (sőt már NÉ.-ben) köszönhetjük, nem utolsó sorban az ő érdeme. – A kiadványok értékelése névtanos szakember feladata lesz majd. Én csak arra utalok, hogy ÖRDÖG FERENC a IV. névtani konferencián a helynévkutatásról szóló beszámolójában folyton (mondhatnám: úton-útfélen) ezekre hivatkozott. S azt is kimondta, hogy "A Magyar Névtani Dolgozatok 1976., a Névtani Értesítő 1979. évi megindulásával kétségtelenül összefügg önelvű névtani vizsgálódásaink föllendülése, amely a névélettani, névtipológiai stb. dolgozatok és tanulmányok megnövekedett számában nyilvánult meg" (MNyTK. 183 [1989]: 41). Legutóbb, a jászberényi névtudományi tanácskozás megnyitójában pedig KISS JENŐ emlékezett meg a Hajdú Mihály szerkesztette kiadványokról: "Névtani sorozatok jelennek meg – elsősorban az ELTE névkutató munkaközösségének a jóvoltából s mindenekelőtt Hajdú Mihály áldozatos ügybuzgalmának köszönhetően" (MND. 100 [1992]: 3). – De más kiadványok létrehozása is fűződik a nevéhez: az 1971-es Mihály-napi beszélgetés során merült fel az első Benkő-Emlékkönyv elkészítésének ötlete, s decemberben (HAJDÚ MIHÁLY és PUSZTAI FERENC szerkesztésében) át is tudtuk adni azt az ünnepeltnek (NytudDolg. 6.). A Benkő tanár úr 60. és 70. születésnapjára készített emlékkönyvnek is HAJDÚ MIHÁLY volt – KISS JENŐ mellett – az egyik szerkesztője. Emlékezetes, meleg szavakkal mutatta be 1991 decemberében a Nyelvtudományi Társaság nyilvános ünnepi ülésén az akkor átadott Benkő-Eml.-et. Névtani konferenciák köteteinek összeállításában is közreműködött.

6. A névtudomány intenzívebb művelése, föllendítése érdekében különféle h i v a t a l o s p o s z t o k o n is mindent megtett. Az MTA Névtudományi Munkabizottságában (még Bárczi Géza idejében) előadta elképzeléseit a névtudomány műszóhasználatának egységesítése érdekében (erről 1974-ben a Bokor Levelek 12. számában, majd 1979-ben a NévtÉrt. 2. számában is írt: 18–28). A munkabizottság sajnálatos megszűnése után a Magyar Nyelvi Bizottságban képviselte Mező Andrással és másokkal együtt a névtan ügyét. Az egyik ülésen (1977-ben) javaslatot tettek például a névtanosok komplex képzésére, máskor pedig a tudományos tennivalókat gyűjtötték csokorba. A III. névtudományi konferencián MEZŐ ANDRÁS idézi Hajdú Mihálynak az egyik bizottsági ülésen elhangzott szavait: "Tudományágunknak elsősorban olyan báziskutatóhely megteremtésére lenne szüksége, amely alkalmas a legkiválóbb kutatók összefogására, a tudomány szervezésére, irányítására és eredményes kutatások végzésére, valamint a következő kutatónemzedék nevelésére. Ennek lehetne föladata a Történeti Személynévszótár, a Magyar Családnévszótár, a Magyar Névtani Bibliográfia, a Névtani Lexikon és még többek között a Névtani Értesítő, a különböző sorozatok elkészítési föltételeinek megteremtése, illetőleg a különböző helyeken folyó kutatások összehangolása is. Ehhez megfelelő tudományos és adminisztratív segédzsemélyzet kell, mert anélkül minden kutató a maga lelkiismerete által sarkallva, más munkáktól vagy az egészsége regenerálódásához szükséges pihenéstől lopja el az időt a névtan számára, ami sem a munkának, sem a munka végzőinek nem válik hasznára" (MNYTK. 160 [1981]: 98).

E tervek közül azóta – szerencsére – több minden sikeresen megvalósult (pl. a Névkutató Munkaközösség, a NévtÉrt., a sorozatok stb.), de bőven maradt még tennivaló az elkövetkezendő időkre is. E program továbbvitelére Hajdú Mihály személye kétszeresen is garancia. Egyrészt úgy, hogy maga is folyamatosan dolgozik, másrészt neveli is a névtanos kutatók újabb és újabb nemzedékeit. Öröm nézni, ahogy tódulnak hozzá a lelkes, érdeklődő diákok, ahogy konzultál velük a t a n á r ú r, részben tanácsot adva, részben bevonva őket egy-egy nagyobb névgyűjtő vagy egyéb munkába. Hajdú tanár úr neve fogalom a hallgatók körében. Órái nemcsak igényesek, de élvezetesekek is. Magával ragadó előadó, érdeklődést ébreszt a diákokban, megnyeri őket a nyelvészet, a nyelvjárásban, de főként a névtan ügyének. Aki volt vele nyelvjárásgyűjtő kiránduláson, legszebb élményei közt tartja számon az egyetem utáni években is. – Örömmel oktatott mindig a levelező tagozaton is. Sok általános és középiskolában tanító kolléga gyűjti össze és dolgozza fel szülőfalujának névkincsét stb., s ír Hajdú tanár úr buzdítására szakdolgozatot, doktori disszertációt. De nemcsak Budapesten, hanem Pécsen, Szegeden és Miskolcon is "hirdeti Hajdú tanár úr az ígét", s mindenhol "szűk az egyház" a hozzá sereglők befogadására.

Az oktatás ügyét cikkekkkel, tanulmányokkal, egyetemi jegyzetek készítésével is szolgálja. 1965-ben a helyesírás iskolai tanításának kérdéseiről ír (pl. Nyr. 89 [1965]: 345–53); 1972-ben a nyíregyházi vándorgyűlésen "A nyelvtudományi kutatások lehetősége az általános iskolában" (MNYTK. 138 [1974]: 213–7), 1981-ben "Nyelvjárásban-oktatásunk nehézségeiről" tartott előadást (DialSzim. VEAB Ért. 2 [1982]: 103–6) stb. 1974-ben KÁZMÉR MIKLÓSSAL elkészítette a Magyar nyelvjárás olvasókönyvet. Ugyancsak az egyetemi oktatást szolgálja az általa összeállított

szociolingvisztikai tanulmánykötet (A magyar nyelv rétegződése, táji tagolódása 1–2. 1988). Ő a nemrég beindított önálló névtani program "programgazdája" az ELTE-n (Tanrend, ELTE BTK 1992. őszi félév, 308).

A sokféle áldozatos tevékenység között kell megemlékeznünk arról, amit Hajdú Mihály a *Nyelvtudományi Társaság* Választmányában – egyrészt a Névtani Szakosztály elnökeként (MNY. 87 [1991]: 246), másrészt a Csúry Bálint-emlékéremre javaslatot tevő bizottság elnökeként (MNY. 88 [1992]: 235) – végez. Ezt az érmet Hajdú Mihály 1976-ban az elsők között kapta meg. Hosszú évek óta kíséri figyelemmel nemcsak a hivatásos kutatók, hanem az önkéntes nyelvjárás- és névgyűjtők tevékenységét is. Végh Józseftől vette át ezt a stafétabotot. Évenként 30-40 vagy több népnyelvi pályamunkát olvas el és bírál, melyek az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatra érkeznek (ezekről a MNY.-ben rendszeresen beszámol). Így széleskörű ismeretek birtokában teszi meg az általa vezetett bizottság a Csúry-emlékéremre a javaslatokat. Hajdú Mihály ezen a téren is újít, jó szándéktól vezérelve. Méltánytalannak tartja, hogy a Nyelvtudományi Társaság által adományozott díjak közül csak ez az emlékérem nem jár pénzjutalommal, ezért 1992. márciusában fölhívással fordult a Társaság tagjaihoz, hogy hozzájárulásukkal teremtsenek jutalmazásra fordítható alapítványt. Hajdú Mihály optimizmusa ezúttal is beigazolódtott: "... már együtt van 10.000 Ft a fönti célra, s bízunk abban, hogy a hiányzó kilencvenezer is hamarosan összegyűlik." S a gombhoz a kabát is meglett: megszületett a Csúry Bálint-díj. Köszönet érte mindenkinek.

7. A végére hagytam, pedig szívem szerint e köszöntő elején kellett volna Hajdú Miska agilitásának, közösségteremtő erejének (a mi körünkben) első gyümölcséről, a Bokorról megemlékezni. Ez az ötlet is jó hangulatú, tartalmas beszélgetések eredményeképpen született meg. 1970 őszén megvolt bennünk az igény egy baráti-szakmai közösség létrehozására, arra, hogy -- idősebb és fiatalabb nyelvészek, érdeklődő hallgatók – rendszeresen találkozzunk, néha szakmai kérdéseket beszéljünk meg, néha táncoljunk, születésnapot ünnepeljünk stb. A szemelt rizling savanykás ízére is olyan jó visszaemlékezni. A Bokor, a különféle nyelvészeti témájú Bokor Levelek éveken át szerepelt a Nyelvtudományi Társaság főtítkári beszámolójában is. Legméltóbban Hajdú Mihály, "a Bokor atyja" (mert ezúttal az apa a biztos) tudná megírni e társaság történetét.

Én most is azt a kedves, csinos, szőke fiatalembert látom benne, aki 1968–69-ben ott ült Benkő tanár úr spec. koll.-ján az 1-es szemináriumban, és mi hallgatók nem értettük, hogy őt miért nem szólítja ki a táblához nyelvjárási lejegyzésre a tanár úr...

Azóta negyedszázad telt el. Hajdú Mihály életünk része lett. A közelében otthon érezzük magunkat. Nyugalma, derűje, jóindulata, önzetlen segítőkészsége nagy érték számunkra. Példája helytállásra, kitartásra, a hivatáshoz, a szülőföldhöz való hűségre tanít. Hosszú s nem könnyű út vezetett a "néptanítóskodástól" az egyetemi katedráig, de ezen az úton Orosháza fia mindig "iparkodott jó lenni" (33), nem "panaszolkodott" (58, 60), "háborúságot nem szerzett" (53; MCsD. 7 [1981]: a Hajdú Mihály által kiadott XVIII–XIX. századi orosházi szövegekből), csak tette a dolgát, nagy igyekezettel, sokszor szinte erőn fölü, lelkiismerete szerint.

60. születésnapja alkalmából is csak azt kívánhatjuk, hogy maradjon ilyen továbbra is; azt kívánjuk, hogy minél több vágya teljesüljön, hogy szakmai terveiből minél több megvalósuljon, hogy szeretteiben is minél több öröme legyen. Magunknak pedig azt kívánjuk, hogy minél tovább maradjon körünkben mint jó barát, megbízható kolléga, szeretett tanár.

Kedves Miska! Isten éltesse!

D. MÁTAI MÁRIA

Tetszik? Nem tetszik? (Néhány korai vélemény keresztneveinkről)

Közismert dolog, hogy nem csak Anonymus etimologizálja szívesen a neveket, hanem kódexeinkben is gyakran előfordul a szentek neveinek értelmezése, magyarázata. A sok közül én itt azt idézem, amely Mária nevének minden egyes betűjét egy-egy drágakövel hozza kapcsolatba, amely drágakövek mindig valamit szimbolizálnak.

A következő "prédikáció" az Érsekújvári Kódexből való (520-1): Kezdetyk az edes zyz maryanak neweben walo dyaky bõtwkrõl egy kw fded predycacyo ... El few bõthw | Azerth azzonywnknak neweeben az M kyn peldaztatyk az nõmõs ees dragalatos Margaretha newõ kw ez kwnek kegyk ymyllyen thwlaydon faga waagyon hogy az mely ember õteth nala wysely felelmes helyõn ewteth bator fago ffa thezy ... Ma fõd bõtw meghes azzonywnknak neweben az A kyn peldaztatyk az nõmõs Es dragalathos adamas newõ kw ez kwnek ees ymyllyen then twlaydon faga wagyon ho g az mely ember ewtet nala wyfely õzwe haborodoth emberõk kõzõth kynnyen beke feghet zewrewzhet ... harmad bõtw az edes maryanak neweben az R Kyn peldaztatyk az nõmõs es dragalathos rubinus newõ kw ez kwnek ees ymylieten thwlaydon faga wagyon hogy õ ygen fenõs Es fetet fegheketh wylago f fagra waltoztath ... Negyed bõthw az Cry f w f nak edes annyának neweben az I Kyn peldaztatyk az nõmõs Es dragalatos ia f pis neuõ kw ez kwnekes ymyllyeten twlaydon f a gha wagyon ho g az mely ember ewteth nala wyfely az ellen feghõkkõzõd ewtet bator fago ffa thezy ... Es wtol fõ bõthw az y f tennek annyának neweben az A Ezõn kegek peldaztatyk az allektorius newõ nõmõs kw ees dragalathos kw ez kwnek ees yllyeten twlaydon f a gha wagyon hogy az õtet wy f elõket nagy tyzto f f eghre emely fel ...

Kevesebbet tudunk olyan korai megjegyzésekrõl, amelyek szerint valakinek nem tetszik egy név. Szamosközy István kéziratában találtam egy ilyen jellegû szakaszt. Úgy gondolom, érdemes a "névtanászok" rendelkezésére bocsátani. Az idézet A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. számából való (Szamosközy István történetíró kézírata. Bp., 1991. 111-2): "Az Batori Christof leányat, kit azutā az Lengel Cancellariüsnek hazasita Istwan kiraly, eleõszõr Christinanak kerezelték volt,

es az volt sok idejigh Newe, De ez szép Newet nē szeretwē, azutā Blandrata formalasabol Griseldisnek Newezetet volt, Melj az Magyar Newek keözöt ighē szokatlā es hallatlā. Igj illien emberek mīt Batori Christof, es az felesége, egj Olasztul igj megh hattak ecczersmīd chyufoltatni magokat, mīd gyermekekkel egyetembe. Mert az Christina szaszor szeb New, melj az Christustul Newezetet, hogj nē mīt az Griseldis, melj szoobā azt sem tuggya ember honnat iw, showa megjē az eredeti, talam az Chrysa Newtwl vöttek, ki az Comediaban egj kuruanak Newe, auagy az Briseis Newtwl formalta Blandrata, ki Achilles kuruaja volt Homerusnal."

E. ABAFFY ERZSÉBET

Kiveszett szavak új gyűjtésű földrajzi nevekben

A földrajzinév-gyűjtők lehetnének a megmondható, milyen örömet jelent, ha a gyűjtést követően szótárakban, lexikonokban rábukkanunk a mai névanyag kiveszett szavainak a jelentésére, és így értelmet kap, kitárulkozik előttünk a táj, amelynek inkább csak az összeírására vállalkoztunk. Az is természetes mozdulat a részünkről, ha fölfedezésünket meg akarjuk osztani a tájon élőkkel és a szakemberekkel. Magam is így jártam el, amikor Győr-Sopron megyei első gyűjtésem ilyen hozadékát – 23 nevet a lehetséges köznévi megfelelőkkel – közzétettem a Honismeret 87/1-es számában. Akkor még nem tudtam, hogy később többszörösére nő a fölgyűjtött egységek száma, és négyzszeresére a fenti módon értelmezhető nevéké. Velük támadt újra a készítés is: elősorolni egy csokrot az új ismerős-ismeretlen nevekből, kiemelve belőlük az utánjárással talált szót.

Vállalkozásomat most is azzal próbálom igazolni, hogy az értelem előtti néma nevekben megbújó szavakat kihámozva, kimentve adalékokat nyerek nyelvjárásaink történetéhez, fogódzót a határok, határrészek múltbeli állapotának a megismeréséhez. Az adatok vallomásaira főként akkor figyelhetünk, ha azok megalapozottnak tűnnek, ha az azonosítás meggyőző, de talán az is eredmény, ha biztató megközelítésről beszélhetünk.

A munkában az a legegyszerűbb eset, ha rátalálunk magának a tulajdonnévvé vált szónak a köznévi alakjára, az pedig megnyugtató, ha a FNESz. is foglalkozik a mi adatunkkal. Bizonytalansága ellenére használom azt az eljárást is, hogy a földrajzinév-szótár által más tájegység anyagaként tárgyalt azonos/hasonló név etimológiáját hívom tanúul a mi megfejtésünkhöz. Ilyenkor – vagy ha a szótár címszava és a sajátom eltérő – a név, ill. szó megjelölése mellett vö. bevezetéssel utalok a szótári lelőhelyre. (Erre a megoldásra a nevezett terület helyzetének, terepviszonyainak ismeretében gondolhattam.)

Íme a kiszótározott szavak tulajdonnévi hordozójukkal és a "fordítás" kiindulópontjának feltüntetésével.

- atkás* (Dunaszeg: *Atkás*) 'kavicsszerű mészkőképződményekben bővelkedő [talaj]' (ÚMTSz. ua. 1.)
- bercel* (Gyórság, Pázmándfalva, Töltéstava: *Bercel*) 'bozótos terület' (ÚMTSz. ua.)
- cinódia* (Tényő: *Cina*) 'vérehulló fecskéfű' (vö. ÚMTSz. ua.). A terület jellemző növénye (volt).
- csernye* (Ásványráró: *Csernyei kereszt*) 'mocsaras réten emelkedő halom' (TESz. ua.)
- csetkó* (Ravazd: *Csetkó*) 'csikó' (OkI Sz. ua.). Csikólegelőre utalhat.
- csíkgát* (Nyúl: *Csiggád*) 'kisebb folyóvízen emelt keskeny, hosszú gát, melyen határozott távolságban réseket hagynak, hogy az ezeket átúszó csikót a csíkkasokkal megfogják' (ÚMTSz. ua.)
- csincse* (Dunaszeg: *Csincser-lapos*) 'mocsaras hely' (vö. TESz. *dzsindzsa*)
- csohó* (Tényő: *Csohó*) 'bozót' (ÚMTSz. ua.)
- csörgő* (Nagybarát: *Csörgő*) 'csepegő, forrás' <*csörge* (vö. FNESz. *Csörgő*) 'a pataknak az a szakasza, ahol sekély a meder' (ÚMTSz. ua.)
- csuta* (Ásványráró: *Csuta-rét*) 'nyalábbá összecsavart szálas anyag' (TESz. ua.)
- dusnok* (Koroncó: *Dusnok*) 'elhúnyt ura lelkéért bizonyos szolgáltatásokra kötelezett szolgál, torló' (vö. FNESz. *Dusnok*). Birtoklási jogcímre utalhat.
- eger* (Ásványráró: *Egres*) 'égerfával benőtt hely' <*egres* (vö. FNESz. *Egresd*)
- forgó* (Gyömöre: *Segforgó*) 'valamilyen irányba forduló' (vö. TESz. *forog*). Arra utal, hogy a kiemelkedés alakja csavarhoz hasonlít.
- förtés* (Ravazd: *Förtés-völgyi rész*) 'mocsaras [hely]' (OkI Sz. *förtős*); 'kisebb vízgyűjtő mélyedés' (ÚMTSz. *fertés*)
- gerha* (Gyórság, Kisbarát, Nyúl, Tényő: *Gerha*) <*gerhás* 'sovány' (ÚMTSz. ua.). Terméketlen, rossz minőségű földre utal.
- gesztes* (Gyórszemere: *Gesztes*) 'ligetes területek együttese' (ÚMTSz. ua.)
- göbe* (Lébény: *Göbeház*) 'anyadisznó' (ÚMTSz. ua.). Állattartó telepre utalhat.
- gunnya* (Rábatapona: *Gunnyák*) 'szabadon élő pásztor kunyhója', ill. 'ilyen kunyhóban élő, állataival egész nyáron a legelőn tartózkodó juhász' (vö. ÚMTSz. *gúnya* 6–7)
- gyür* (Gyömöre: *Gyürhát*) 'vizenyős területen kiemelkedő domb' (ÚMTSz. ua.)
- hácskó* (Écs, Tét: *Hácskó*) 'telket, kertet, szőlőt övező kerítéseken létesített gyalogos átkelő' (ÚMTSz. *hágcsó*)
- hánság* (Nyúl: *Hánsági-híd*) 'mocsár, láp; mocsaras, ingoványos terület' (TESz. *hany*)
- homlok* (Börcs: *Paphomlok*) 'meredek dombocská' (ÚMTSz. ua. 4)
- kopolya* (Pér: *Kopojai-rétek*, Töltéstava: *Kopojai-dűllő*) 'lefolyástalan helyeken összegyűlt víz, belvíz' (ÚMTSz. ua. 2)
- kutyor* (Gyórszemere, Tényő: *Kutyor*, Nagybarát: *Kutyorgós*, Ravazd: *Kutyoró-oldal*) 'hegykatlan, völgy' (ÚMTSz. ua.)
- langos* (Tárnokréti: *Langos*) 'víz lassúbb folyású szakasza' (vö. ÚMTSz. *langós*)
- linkó* (Jobaháza: *Linkó*) 'mélyedés, amelyben időnként összegyűlik a víz' (ÚMTSz. ua. 3)
- pók* (Nyúl: *Pókos*) 'vízi rovar, molnárika' (vö. TESz. ua.)
- porgolát* (Ásványráró: *Porkolátok*) 'vesszőkerítés a mezőn' (FNESz. *Porkolátok*)
- poszogó* (Tényő: *Poszogó*) 'fingó, fingató [hely]' (vö. FNESz. *Poszogó-hegy*)

remisz (Ásványráró, Lébény: *Remész*, Töltéstava: *Remisz-erdő*) 'erdős, bokros határrész, ill. vadaskert' (vö. FNESz. *Remiz*)
réz (Győrasszonyfa, Nyalka, Táp: *Részhegy, Rézhegy*) 'hegygerinc emelkedett része' (vö. FNESz. *Rezi*)
rovát (Nyúl: *Rovát*) 'bevágás, mélyút' (Nyr. 109 [1985]: 122)
sárdos (Győrszemere, Koroncó, Rábapatonna: *Sárdos*) 'nedves, ragadós föld' (vö. FNESz. *Somogysárd*)
seg (Győrszemere: *Sekhegy*) 'domb' (vö. FNESz. *Segesd*)
sólinka (Gyömöre: *Sólinka*) 'kiszáradt ingovány [alsó része]' (FNESz. *Sólinka*)
sukoró (Écs: *Vajda-Sukoró*) 'domboktól és völgyektől át- meg átszelt terület' (FNESz. *Sokoró*)
suttony (Pázmándfalu, Táp: *Suttony*) 'félreeső utca' (TESz. *sutton*)
szár (Tényő: *Szárhegy*) 'tar, kopasz' (vö. FNESz. *Szár*)
távészó (Ravasz: *Tavaszó*) 'vadászó, madarászó [hely]' (vö. TESz. *távész* 'vadászik, madarászik'). A helynév alakváltozata feltehetően népetimológia eredménye.
varas (Ásványráró: *Varas-tó*) 'bibircsókás [béka, gyík]' (TESz. ua).

Vizsgálódásunk azt is jelzi, hogy a fenti szavak részt vettek a földrajzi megnevezésekben, így rájuk nézve szótörténeti adalékkal is szolgálunk. Figyelmet érdemel a szavak köre is. Legtöbbjük (11) térszíni formát nevez meg, sok (5–7) a nevezett helyzetét, állapotát, a valamivel való fedettséget, a gazdasági felhasználtságot; a továbbiak a területen levő berendezési tárgyat (4), a talaj minőségét (3), az adott egység jellemző állapotát (2), míg a maradék (1–1) természeti jelenséget, birtoklási jogcímet használ a névvel való ellátásra. Végül említjük meg, hogy egyik-másikuk nem akármilyen messziről, valóban a ködbe vesző múltból köszön vissza ránk.

ÁBRAHÁM IMRE

A hajónévadás egyéni típusáról: a kenunevek

0. 1992 nyarán részt vettem a Tisza-túra Tiszabecs és Tokaj közötti szakaszán. (Az evezőtúra turisztikai élményeiről beszámoltam a Turista Magazin 1992. decemberi számában, BALÁZS 1992a.) Természetesen a nyelvész szabadidejében sem pihen, így az egyik "izomlázás" este pihenés helyett jegyzetfüzetemmel kenunégyűjtésre indultam.

1. HAJDÚ MIHÁLY a magyar hajóneveknek már szentelt egy nagyobb tanulmányt, amelyben a sporthajók, kenek neveit nem dolgozta föl. Ezt írja: "A magyar hajónevek közül csak a géphajók (gőzösök és motorosok) neveivel foglalkozom. Ezek ma már kivétel nélkül köztulajdonban vannak. A vitorlások és evezősök neveinek összegyűjtése természetesen szintén fontos lenne, s jelentős

tanulásokkal szolgálna, de egészen más vonatkozásban, hiszen tulajdonosaik általában magánszemélyek, s névadásuk inkább egy különös társadalmi réteg (vagy inkább csoport) jellemző gondolkodásmódját mutatná. Maga a névtípus pedig a ház-, illetve a villanevek és az állatnevek kategóriái között foglalna helyet" (HALDÓ 1986. 4). Magam azért is vállalkoztam erre a nyáresti gyűjtésre, mert különösen vonzódok a névadás folklórszerű, antropológiai jelenségeihez. Az egyéni, kisközösségi névadásnak szép és könnyen megragadható példája a kenuneveké.

2. A Magyar Természetbarát Szövetség által hosszú évek óta rendszeresen megszervezett (nemzetközi) Tisza-túrán visszatérő vízitúrázó közösségek, baráti társaságok vesznek részt a legfiatalabbaktól egészen a nyugdíjas korosztályig. A Tisza-túra kb. 200 fős közössége kisebb csoportokban evez lefelé a Tiszán. A túra Ukrajnában indul, Magyarországon három szakasza van: Tiszabecs–Tokaj, Tokaj–Szolnok, Szolnok–Szeged.

A kenuk, kajakok egy része saját tulajdon, a többségét azonban sportegyesületektől, illetve most már vállalkozóktól bérlik. A sportegyesületekben többnyire összetartó, baráti közösségek találhatók, akik maguk gondozzák kenuikat, így a nevet is rendszerint maguk adják. "Régi" Tisza-túrázók szerint évről-évre sok a visszatérő kenu, így a visszatérő kenunév is, de mindig akadnak újak. Nem végeztem pontos statisztikai számítást, de tapasztalatom szerint a Tisza-túrán látott kenuk, kajakok közül minden másodiknak volt neve. 1992-ben mintegy 150–200 kenu vett részt a túrán. Az általam gyűjtött 75 kenunév reprezentálja a főbb névtípusokat.

3. Már első pillantásra megfigyelhetjük, hogy a kenunévadás sokkal mozgalmasabb, tréfásabb, összetettebb, és sokszor "névszerűtlenebb" mint az állami vállalatok hajóneveinek esetében.

Előfordulnak ugyan hagyományos hajónevek (ezek rendszerint földrajzi nevek), pl. *Adria*, *Olt*; illetve nagy hajók neveinek átvételével is találkozunk, pl. *Huba*, *Kiskalács*, *Kócsag*, *Morgonc*. Az *Auróra*, a *Kun Béla* vagy a *Vitéz Nagybányai Horthy Miklós* kenunévként éppen a név beszédaktus-jelentése miatt ironikus hatású.

A kenuk legegységibb neve: indiános név. Ez részben a *kenu* eredetére utal (vö. TESZ.), vagyis arra, hogy a *kenu* nemzetközi szó, ám valamelyik indián nyelvből származik. Ezért a kenuknak adott indiános név motivált név, a nevek pedig a Karl May-regényekből közismert nevek, névtípusok. Pl. *Gyors Nyíl*, *Manitu*, *Tollaskígyó*, *Villám*. És ilyen motivált névnek számít a *Viking* is – utalva a vikingek hajósnemzet voltára, akik könnyű liburnáikkal (Jókai Mór kedvelt kifejezése, pl. A három márványfejben) az európai vizeken mindenütt megfordultak.

A sporthajózás, a vízievezés körülményei jelennek meg a legtöbb névben. Pl. *Térdig érő szél* – igazi ötletes név, *Izomláz* – a legáltalánosabb állapot egy vízitúrán, *Vízholdyag* – ugyanaz, de metaforikusan a megrakott kenu is, *Büfé*, *Kajahajó* – utal arra, hogy a túrán egyheti ételmet kell a kenuba pakolni, *Meztelen Csiga* – talán a nudista életformát jelképezi, *Csavar-go*, *El-süllyedünk*, *Fürge-Ürge* – a haladás változatait mutatja, *Kanu*, *Kenudi* – tréfás szótorzítás a *kenu* alapszóból (sokszoros motiváltságát jelzi a *kenu*, *kan* és *nudi* szavak együttes felidézhetősége), *Teknő* – gyakori hajóskifejezés, s további évődő nevek: *Banyatanya*, *Emlősgyík*, *Kotnyél*,

Magyar Olimpiai Ivócsapat, Szűzek koporsója. (A *Banyatanya*-t például négy bölcsészlány kormányozta.) Sokszor egy-egy ilyen név kapcsán indul el a beszélgetés, barátkozás a Tiszán.

Idézetnévként találkozunk a névadásban közismert slágerek egy-egy sorával (a következő idézetek kb. 2 éves magyar zeneszámokból valók, ezek azt mutatják, hogy kenunévként újak): *Neked könnyű lehet, De azért nekem se rossz* (e két sor egy számban egymás után fordul elő, én két kenun láttam), *Még, még, még ... (ennyi nem elég).*

Korunk folklórja, a tömegkultúra szintén bevonul a névadásba; s ez is bizonyítja e névadási mód folklorisztikus jellegét. A "mai folklór" ilyen kenuneveket alkotott: *Turbó Rudolf* – talán a Túró Rudi kedvelt csemege mintájára, *Pelikán Elvtárs* – Bacsó Péter Tanú című filmjének, könyvének főszereplője, *Kató néni tehene* – kb. öt éves "figura" a rádiókararé csáti falugyűlés jelenetében (további nyelvi elemzés, I. BALÁZS 1991. 13–14), *Dallas* – a világhíró tévéfilmsorozat vetítését 1991-ben kezdték el a Magyar Televízióban, *Béres Erika Plussz* – egyfajta intimitetést reklámozó hölgy nevének és az ugyancsak sokat reklámozott vitamintablettának kontaminációjából, *Postinor 4* – antibébi tableta neve.

Hivatalos felirat névként való szerepeltetése a közegváltás (médiaváltás) miatt mulatságos: ilyen a már említett *Büfé*, illetve az *Eladó* feliratnév.

További különleges kenunevek: *Asmodeus, Bier, Fakakadu, Muff, Muty, Nagyon, Vattatyúk, VSOP, Zöldkőevő* stb.

4. A vízitúrákon használt kenuk, sporthajók feliratozása, névadása nem teljesen szakadt el a hivatalos hajónévadástól, de számos egyéni-egyedi, folklórszerű elemet mutat. A "feliratozó ösztön" eme antropológiai megnyilvánulása az antropológiai nyelvészeti kutatásokat érdeklő és érintő feladat (vö. BALÁZS 1992b. 13–18.), melyben egyéni, ösztönös, csoportos, kulturális stb. jellemzők érhetők tetten. Természetesen a gyűjtésnek ki kell majd terjednie a nagyobb dunai, tiszai és balatoni vízitelepeken található sporthajó-elnevezésekre; s e kiegészítő gyűjtésekkel módosíthatjuk és általánosíthatjuk az itt fölvázolt képet.

5. Navigare necesse est! Hajózzunk tovább, kedves Hajdú Mihály tanár úr!

6. Mutatvány a kenunevekből: 1. *Adria*, 2. *Asmodeus*, 3. *Auróra*, 4. *Banyatanya*, 5. *Béres Erika Plussz*, 6. *Bier*, 7. *Büfé*, 8. *Canyon*, 9. *Csavar-go*, 10. *Dákó*, 11. *Dallas*, 12. *De azért nekem se rossz*, 13. *Eladó*, 14. *El-süllyedünk*, 15. *Emlősgyök*, 16. *Fakakadu*, 17. *Fecske*, 18. *F.U.C.K.*, 19. *Fürge-Ürge*, 20. *Frönyó*, 21. *Going to California*, 22. *Gyors Nyíl*, 23. *Hattyú*, 24. *Huba*, 25. *IY XAR*, 26. *Izomláz*, 27. *Kajahajó*, 28. *Kanu*, 29. *Kanudi*, 30. *Kapszula*, 31. *Kató néni tehene*, 32. *Kenudi*, 33. *Kiskalács*, 34. *Kotnyél*, 35. *Kócsag*, 36. *Kun Béla*, 37. *Lütyő*, 38. *Mali*, 39. *Manitu*, 40. *Magyar Olimpiai Ivócsapat*, 41. *Még, még, még, ennyi nem elég*, 42. *Meztelen Csiga*, 43. *Morgonc 184 cm*, 44. *Muff*, 45. *Muty*, 46. *Nagyon*, 47. *Neked könnyű lehet*, 48. *Olt*, 49. *Óz*, 50. *Pelikán Elvtárs*, 51. *Postinor 4*, 52. *Pöszméte*, 53. *Rita*, 54. *Rükverc No. 1.*, 55. *Sabushii Sakana*, 56. *Sün*, 57. *Szűzek Koporsója*, 58. *Tádé*, 59. *Teknő*, 60. *Texas*, 61. *Térdig érő szél*, 62. *Tisza-túra*, 63. *Tiripli*, 64. *Tollaskitgyó*, 65. *Tomka*, 66. *Turbó Rudolf*, 67. *Ugyan már, királylány*, 68. *U*

94, 69. *Vattatyúk*, 70. *Viking*, 71. *Villám*, 72. *VSOP*, 73. *Vitéz Nagybányai Horthy Miklós*, 74. *Vizhólyag*, 75. *Zöldkőevő*.

Irodalom:

BALÁZS GÉZA (1991) A rádiókabaré nyelve. Nyr. 115: 8–15.

BALÁZS GÉZA (1992a): Először a Tisza-túrán. Turista Magazin, 103: 20–21.

BALÁZS GÉZA (1992b): Belehallás: Egy nyelvészeti antropológiai probléma és környezete: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA és LACZKÓ KRISZTINA. Bp., ELTE, 13–18.

HAJDÚ MIHÁLY (1986): Magyar hajónevek. Magyar Névtani Dolgozatok 57. Bp.

BALÁZS GÉZA

A nevek szerepe a rábaszentandrásai megszólításformákban

A szóbeli nevek két alapvető beszédhelyzetben, a megszólítás és az említés szituációjában használatosak. Megközelítésük, leírásuk is e két, egymástól jól elkülöníthető, de egymással szorosan összefüggő használati kör szem előtt tartásával végezhető el (ÖRDÖG, Személynévviszágálatok 79).

1. A szemtől szemben való érintkezésben, a megszólításban – az általános névhasználati tendenciával egyezően – nemre és korra való tekintet nélkül a vizsgált közösségben is a keresztnevek becéző alakjai használatosak legsűrűbben.

A keresztnevek becéző formái az egyén élete során alakulnak, változnak, rendszerint élettereinek változását, bővülését, az egyén szocializációjának folyamatát követve. Az általános tendencia azt mutatja, hogy ez a változás az adott névrendszerhez képest relatíve indifferens, a közösség nagy részében ismert, elfogadott megszólítónév kialakulásához vezet: *Élvi, Érszi, Évi, Iboly, Ili, Joli, Kati, Mari, Roza, Téri, Szidi, Zsófi, Zsuzsi, Véra, Árpi, Feri, Gabi, Gyuszi, Jancsi, Jani, Misi, Miska, Pista, Sanyi*. Ugyanakkor a különféle, közvetlenebb viszonyokon alapuló kisközösségekben (család, rokonság, szomszédság, baráti kör, iskolai közösség, felnőttek tevékenységi csoportjai) egyéb, általában érzelmileg telítettebb megszólításformák élhetnek tovább, keletkezhetnek újak, s a kapcsolatok megszűntével ki is kophatnak a névhasználatból. Saját keresztnevem megszólító formáinak alakulása is ezt a folyamatot jelzi: a *(kis) Juditka, Jutka, Judit, Judi, Jutika, Jucó, Juckó, Jucóka, Juci, Jucika, (nagy) Jucus, Csundi, Csundika, Csurí, Csurika* közül az általánosan elterjedt a semleges *Jutka* lett, ill. maradt.

Alapalakban általában a ritkább, szegényesebb becéző rendszerű keresztnevek szerepelnek: *Emil, Ervin, Kálmán, Viktor*, valamint azok a női nevek, amelyek már alapalakjukban is becéző formájúak, vagy beleillenek a becéző rendszerbe: *Aranka, Gyöngyi, Irma, Kamilla* (vö. LÓRINCZE: MNyj. 1 [1968]: 86; PAPP LÁSZLÓ: Nyr. 80 [1956]: 454; ÖRDÖG i. m. 80–3).

A különféle becézó alakoknak, ill. az alapalakú névnek és becézó variánsainak életkorhoz kötődése, megkülönböztető szerepe a megszólításban is érvényesül (vö. RÁCZ: NévT Vizsg. 148; KÁSLER: NyIrk. 8 [1964]: 235; SZABÓ T. A.: NytudÉrt. 59 [1968]: 5, 19). Az alapalakú név, valamint a falu névhasználatában közömbösebb becézó variáns rendszerint az idősebb generáció megszólításában használatos: *Emma, Ilka, Ilus; Gábor, Káro, Kari, Mihá, Miska, Sanyi*, a becézőbb változat pedig a fiatalabbakéban, többnyire gyerekeik, unokáik megszólításában: *Emmus, Ili, Ilike; Gabi, Karcsi, Misi, Misike, Sanyika*. Előfordul azonban, hogy a becézőbb forma az idősebb személyre, a közömbösebb pedig a fiatalabbra vonatkozik. Különösen a ritka, az adott névrendszerben egyedi előfordulású nevek körében tapasztalható jelenség, hogy a névalak szinte összeforr viselőjének személyével. Az ilyen nevek az említésben is egyelemű névként funkcionálnak: (az) *Amálka*, (a) *Bëta*, (a) *Tini*, (a) *Tuti*; (a) *Bózsí*, (a) *Dódi*, (a) *Kázmi*, (a) *Zolti*. Mint ahogy az egyedi előfordulású keresztneveket általában nem örököltik tovább, az egyedi becézó alakokat sem származtatják át a szóbeli névhasználatban az azonos nevű utódokra. Ezzel magyarázható, hogy az *Amálka* szólító-említő nevű anya leányát a közömbösebb névalakkal *Ami*-nak, a *Bózsí* fiát *Jóská*-nak, a *Zolti* fiát *Zoli*-nak szólítják az általánosabb használatban.

A névdivat, az utánzási hajlam következtében olykor egy-egy név tömegesen kerül be egy-egy korosztály megnevezésébe, s idő múltával viselőikkel együtt feleltük is eljár az idő. Különösen a női nevek körében feltűnő ez a jelenség. A falu névhasználatában az *Észtër, Lidi, Lina, Zsófi* név megszólításként is jellemzően az idős korosztályhoz kötődik. Az utóbbi időben csupán az *Észtër* éledt fel újra, mert az anya az idősebb hozzátartozók tiltakozása ellenére is ragaszkodott ehhez a "szép" névhez. (A tiltakozók fő érve viszont éppen azt volt, hogy vétek tönkretenni ezt a gyönyörű kislányt azzal a "ronda öregasszonynévvel".)

A beszédhelyzet, a kommunikációs kapcsolat jellege, szándéka is befolyásolja a megszólítás formáját. A bizalmas nyelvhasználatban – elsősorban szimmetrikus viszonyban, ill. aszimmetrikus viszony esetén a fölérendeltől kiindulón – gyakoriak az olyan *-ka, -ke* képzős alakok, amelyek sem az általánosabb megszólításban, sem az említésben nem fordulnak elő: *Amika, Éditke, Juditka; Béluska, Ferike, Sanyika*. Érzelmileg még telítettebb, még személyesebb az E/1. birtokos személyjeles forma: *Amikám, Éditkém, Juditkám; Béluskám, Ferikém, Sanyikám*.

Érdekességképpen említem meg, hogy (élőnyelvhez közel álló szövegtípusokban) a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban is találkozunk az E/1. birtokos személyjeles, ill. explicit személynévmási birtokos jelzős alakok hasonló, közvetlenítő használatával. Az első két példa a kódexmásoló szövegek közti üzenetét tartalmazza: GömK. 318: "Imadgy erethtem [edes] cri [tynam]", 237: "En edes cri [tinam] nam Igen zep az kevnuy myre nem fyzecz", a harmadik pedig szerelmes levélből való: 1528: "wr ýsthen tarczon megh *En serethew magdalnam*" (Középkori leveleink [1541-ig]. Szerk. HEGEDÚS ATTILA, PAPP LAJOS. Bp., Tankönyvkiadó, 1991. [1992.] 158).

2. Az említésben kiterjedt használatú vezetéknevek szerepe a megszólításban jóval csekélyebb (HEXENDORF: Nyr. 87 [1963]: 428). Elsősorban beszármaszott,

háztartásban dolgozó, a falu közös tevékenységeiben részt nem vevő asszonyokat szólítanak férjük vezetéknevén, az idősebbek *-né* képzős alakkal, a fiatalabbak *néni* névkiegészítővel (ÖRDÖG i. m. 149). Ilyen társadalmi háttérrel a beszármazott asszonyok bizonyos fokig idegenek maradnak a falu közösségében, kapcsolatuk nagyobb körben nem tekinthető familiárisnak, keresztnévük megszólító formája a családi, szomszédsági körön kívül általában nem is válik ismertté.

Megemlítem még, hogy szűk körben, főként iskolás gyerekek, kamaszodók közt, valamint azonos tevékenységi csoportba tartozó felnőtt férfiak körében ugyancsak előfordul a vezetékneven való szólítás, kivált, ha a név ritka, esetleg közszói jelentésű vagy közszóra emlékeztet: *Bagarus, Bandzsó, Csébër, Csiszár, Fülöp, Karafa, Kertész, Makk, Pátka, Regénye, Tüskés*. A vezetéknevek funkciója ebben a használatban a megszólításban előforduló ragadványnevekre emlékeztet, s nemegyszer alapul is szolgálnak ún. névasszociációs ragadványnevek keletkezéséhez.

3. A vizsgált közösségben a ragadványnevek elsődlegesen az említés szituációjában funkcionálnak, de jelentős részük szabályszerűen megjelenik a szólításban is. Az ilyen ragadványnevek kiscsoportokon belül keletkeznek, szűk körben használatosak. A csoportok tagjai szimmetrikus viszonyban állnak egymással, mind a szűk körű említésben, mind pedig a szemtől szemben való érintkezésben ragadványnéven nevezhetik egymást. A legjellemzőbb kiscsoportok az iskolai közösségek, a gyerekek falurészek szerinti csoportosulásai, valamint a kamaszfiúk, felnőtt férfiak tevékenységi körei. A megszólításban előforduló ragadványnevek többségükben egyeleműek, a névanyag legfiatalabb rétegéhez tartoznak, élettartamukat maguknak a kiscsoportoknak a sorsa határozza meg: fölbomlásukkal, megszűntükkkel az ilyen típusú nevek kiesnek az aktív névhasználatból, idővel feledésbe merülnek.

Legjellemzőbb indíték szerinti csoportjaik a következők:

a) Névasszociációs nevek.

Ez a ragadványnévtípus jelenik meg legsűrűbben a megszólításban. Az idetartozó nevek keletkezésében, használatában a heccelődésre, incselkedésre, játékra való hajlamnak, valamint a nyelvi találékonyságnak van fontos szerepe.

A névasszociációs nevek alapjául szolgálhatnak kereszt- és becéző alakú nevek: *Cäckovics* (< *Céci*), *Cindër* (< *Cindi*); *Bögő* (< *Győző*), *Cinke* (< *Inke* < *Irénke*), *Csai*, *Csasz* (< *Csabi*). Ez a névtípus a becézőnevek és a ragadványnevek határán helyezkedik el a névrendszerben, problematikája mindkét oldalról megközelíthető (HAJDÚ, Becézőnevek 179–89; BALÁZS JUDIT: *NytudÉrt.* 114 [1982]: 52–4). – A vezetéknevek közül főként az adott névrendszerből kirívó hangalakúak, közszói jelentésűek, vagy közszóra emlékeztetőek hozzák működésbe a névteremtő fantáziát: *Bozót*, *Bökös* (< *Tüskés*), *Füszög*, *Szëgfüszög* (< *Fuszék*), *Jegénye* (< *Regénye*), *Kaptafa*, *Karfa*, *Satrafa* (< *Karafa*), *Pénték* (< *Csütörtöki*). – A már meglévő ragadványneveket ugyancsak tovább alakíthatják, különösen gyakran a becézőnevek analógiájára: *Csimpi* (< *Csimpánz*), *Gala* (< *Galabics*), *Gizi*, *Gizike* (< *Gizënga*), *Gori* (< *Gorilla*), *Piki* (< *Piktor*), *Puki* (< *Pukkëdli*).

b) Szavajárási nevek.

Főként a családi körben használt, furcsa vagy a megszokottnál érzelmileg telítettebb megszólításokat alkalmazzák ragadványnévként, többnyire magára a megszólító személyre, utánzással kicsúfolva, kifigurázva: *Ennyanya*, *Eppapa*, *Eppapája*, *Kizsbátyám*, *Picin*, *Zoltánka*. A gyereknyelvi helytelen artikuláció, nyelvbotlás szintén gyakran játszik szerepet a szűk körű, szólításban is megjelenő ragadványnevek keletkezésében: *Cség* (< szég), *Csimma* (< csizma), *Dődő* (< Győző), *Fanyi* (< Sanyi), *Koki* (< csoki), *Mifi* (< Mici), *Tácska* (< táska), *Torint* (< forint), *Voli* (< Zoli).

c) Külső tulajdonságon alapuló ragadványnevek.

Közülük az általános külső benyomásra, termetre, színre utalók jelennek meg szólítónévként. Általában ezek nem bántóak, sőt olykor még hízelkedők is viselőjükre nézve: *Bénkvikk*, *Forszájipapa*, *Mazsola*, *Nomád*; *Dönci*, *Gombóc*, *Piciny*, *Pocok*, *Posza*; *Négró*, *Pépita*, *Pötyös*.

BALÁZS JUDIT

Néhány gondolat a névkutatásról

ÖRDÖG FERENC, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I. című könyve alapján

1. Vannak a nyelvtudománynak olyan ágazatai, amelyeknek eredményes művelése aligha képzelhető el nagy mennyiségű adatanyag és annak hozzáférhetőségét elősegítő forráskiadványok nélkül. Bizonyára hasonló gondolatok ösztönözték SZARVAS GÁBORT és SIMONYI ZSIGMONDOT is a Magyar nyelvtörténeti szótár megalkotásakor, SZABÓ T. ATTILÁT, amikor hozzákezdett az Erdélyi szótörténeti tár anyagának gyűjtéséhez, és még sokan másokat, akik vállalták a fáradságos munkát, amelynek eredményeként nélkülözhetetlen alapműveket adtak mindennapi használatra a kutatók kezébe. A fent elmondottak talán még fokozottabban érvényesek a névkutatásra, mind a földrajzi nevek, mind a személynevek vonatkozásában, hiszen ezen a téren új tudományos eredmények most már csak nagy mennyiségű adatbázisra építve érhetők el, jelenkori és történeti aspektusban egyaránt.

Az 1960-as években elindult országos földrajzinév-gyűjtést és -kiadást két történeti szükségzerűség tette indokolttá. Az egyik ok a magyar mezőgazdaság akkori átalakulóban levő állapotából fakad: a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés eltüntette a falu határában a kis parcellákat, egybeszántották a korábban utakkal és egyéb más természetes határokkal elkülönített dűlőket, földterületeket; és ami legérzékenyebben érintette a névállományt, egyes helyeken törölték a mindennapi használatból a természetes neveket, semmihez nem kötődő számokkal, betűjelekkel

helyettesítették őket. Szellemi örökségünk ilyen nagy mértékű pusztulására, a megsemmisülés veszélyére szerencsére még időben fölfigyeltek a szakemberek, akiknek irányításával, közreműködésével indult el útjára a mindannyiunk által jól ismert mozgalom, jelentek meg egymás után a vaskos kötetek, a földrajzi névi adattárak. – A mozgalom kiterebélyesedésének másik oka a névtudományon belüli átalakulásra vezethető vissza. Éppen az 1960-as években kezdődött el a magyar névtudomány nagyarányú föllendülése, a kutatási tematika szélesedése, fiatal kutatók jelentkeztek cikkeikkel, tanulmányaikkal, egyre többen és többen foglalkoztak különféle névtani kérdésekkel. Nehéz lenne letagadni, hogy ennek köze van a földrajzi nevek gyűjtésének fölgyorsulásához, a forráskiadványok egyre szaporodó megjelentetéséhez. Az összefüggés kézenfekvő, az időbeli egybeesés is ezt igazolja, legfőljebb az ok és az okozat vitatható: vajon a névtudomány kiterebélyesedésének következménye-e a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás országos elterjedése; vagy pedig éppen fordítva történt a dolog, ezek a gyűjtések, a föltárt nagy mennyiségű adatanyag hozta erőteljes mozgásba a névtudomány kerekeit.

2. ÖRDÖG FERENC azok közé a kutatók közé tartozik, akik nem kötelezik el magukat végleg egy szűk tematika mellett, hiszen tudományos munkásságának kezdetétől intenzív vizsgálatokat végez mind a személynevek, mind a földrajzi nevek körében, történeti és szinkrón vonatkozásban egyaránt. Szűkebb hazájában, Zala megyében – éppen az ő kezdeményező közreműködésével – elsőként fejeződött be a jelenkori helynévanyag közzététele; két ismert tájegységnek, Göcsejnek és Hetésnek a személyneveiről pedig terjedelmes monográfiát jelentetett meg. Ezekből az előzményekből egyértelműen következik az a megállapítás, amelyet a mostani könyvének, egy hatalmas személynévi adattársorozatnak az I. kötetében olvashatunk: "Ha Zala megyében a névtudomány művelése terén tovább kívánunk munkálkodni, akkor a mai hely- és személynevek után figyelmünket a régebbi korok névanyagára kell fordítanunk" (5).

A régebbi kor persze nagyon tág fogalom, hiszen az Árpád-kortól napjainkig a történeti hely- és személynévkutatás és adatföltárás is igen gazdag lehetőségeket kínál. Sok szempont játszik szerepet abban, hogy ki, mikor, hol és milyen témához nyúl, mit tart érdemesnek, elsőbrendűnek a földolgozásra. ÖRDÖG FERENC számára kézenfekvőnek tűnt, hogy hozzáférhetővé tegye azt a történelmi Zala megyére vonatkozó mintegy 220 ezer személynevet, amelyet az 1745 és 1771 között végzett *canonica visitatiók* és *conscriptio animarumok* (népességösszeírások) iratai, jegyzőkönyvei őriznek a Veszprémi Püspöki Levéltárban.

Nagyon hosszúra nyúlna a cikkem, ha most megpróbálnám akár csak főbb vonalaiban is ismertetni, hogy mit tartalmaz ez az öt kötetre tervezett kiadványsorozat, amelynek I. része, a névtár fele is több, mint 800 oldal terjedelmű. Egy ilyen nagy mű összeállítása, szerkesztése igen sok olyan apró, talán lényegtelennek tűnő, de a kiadvány használhatósága szempontjából mégis fontos filológiai problémát vet föl, amelyekre részleteiben még a szerző sem térhetett ki az I. rész bevezetőjében, amely egyúttal a további kötetek használatához is útmutatást nyújt. De – úgy gondolom – e helyütt fölsőleges is a tartalmi ismertetés, hiszen aligha engedheti meg magának egyetlen névkutató is, hogy ne vegye kezébe magát a

könyvet, kézikönyvként ne legyen ott az íróasztalán mindennapi munkaeszközként. Néhány megjegyzést, gondolatot azonban még szeretnék megosztani az olvasóval.

3. Személynevekre, földrajzi nevekre is vonatkozik az a megállapítás, amely a nyelvtörténeti kutatások alapszabálya, hogy minél inkább haladunk előre a korban – a nyelvemlékes kor kezdetétől napjainkig –, annál inkább növekszik a rendelkezésünkre álló adatok mennyisége. Ez a tény természetesen alapvetően befolyásolja a kutatások jellegét és módszerét is. A történeti személynévkutatás például a X–XI. századi szórványadatokból érthető módon nem tud olyan gyakorisági, statisztikai összefüggéseket kimutatni, mint amelyekre a XIX–XX. századi anyakönyvek és egyéb más névregiszterek lehetőséget nyújtanak.

A XVIII. század már a tömeges adatok kora mind a köznevek, mind a tulajdonnevek vonatkozásában. Nyomtatott és kéziratos források hatalmas mennyisége áll rendelkezésünkre, különösen akkor, ha azok könnyen kezelhető adattárakban valóban odakerülnek a könyvespolcainkra. ÖRDÖG FERENC nagy vállalkozásának a jelentőségét éppen ebben a tömegességében látom. Ha majd bekötte kézhez kapjuk a mutatót is, a mű egésze számtalan lehetőséget nyújt egy szűkebb régió, Zala megye családnévanyagáról, keresztnévanyagáról az adott korban, viszonylag szinkron metszetben. A szerző is tervezi – sőt már dolgozik is rajta – a névanyag onomato-dialektológiai sajátosságainak föltárását, a településtörténeti és művelődéstörténeti háttér földelítését. Nem ok nélkül választotta ki ezeket a témákat, hiszen az adattár bőséges tárháza olyan család- és keresztnemeknek, amelyek a XVIII. századi zalai tájnyelv sajátosságait tükrözik írott formájukban is.

Napjainkban a statisztikai földolgozás és egyéb más elemzés alapvető munkaeszköze a számítógép. Az ilyen nagy terjedelmű adattár "megszóltatása" könnyebbé tehető, ha a benne előforduló nevek gyakoriságát, területi elterjedését, morfológiai, fonetikai, fonológiai, helyesírási különbségeit gépi eszközökkel elemezzük. Talán még nem szólok későn: ha ez az I. kötet számítógépes szedéssel készült, nagy bűn lenne eldobni a floppy lemezt (vagy lemezeket), amely a teljes anyagot tartalmazza. Az a lemez ugyanis nemcsak a nyomtatáshoz szükséges alapváltozat elkészítésére alkalmas, hanem egyúttal – sőt elsődlegesen – egy számítógépes adattár, amelyhez már csak megfelelő programokat kell készíteni, hogy rajta bármilyen szempontú értékelést, földolgozást elvégezhessünk. Erre föltétlenül gondolni kell a következő köteteknél is.

4. Néhány éve a határainkon kívüli magyarság körében tevékenykedem, Kárpátalján tanítok az ungvári egyetemen. Itt látom igazán, hogy milyen nagy jelentősége lenne annak, ha a szomszédos országok magyarulterületeiről is készülnének az ÖRDÖG FERENCÉHEZ HASONLÓ ADATTÁRAK. Ma, amikor nemzetiségi kérdésekben sokszor éles csata dúl, szakemberek, laikusok vitatkoznak – nagyon gyakran bizonyító adatok nélkül – arról, hogy kié az ősi föld, kik az őslakók és kik a betelepültek, az ilyen objektív tényfeltárás nagy mértékben hozzájárulna a józan állásfoglaláshoz. Most már szerencsére sok minden kutatható itt Kárpátalján is a levéltárakban. Persze, kérdés az, hogy az elmúlt évtizedek történelmi viharában mi maradt fönn az utókorra, mi lett például az egyházi levéltárakkal, amikor az egyházak

is megszűntek, a templomok raktárakká, ateista múzeumokká alakultak át, a papokat száműzték. Ennek ellenére azért itt is van tennivaló a történeti adatfeltárást illetően.

5. Befejezésül még egy kérdésre szeretnék válaszolni, amely bizonyosan fölmerül mindazokban, akik cikkemet elolvassák. Vajon miért írtam le ezeket a gondolatokat Ördög Ferenc könyve kapcsán a Névtani Értesítőnek éppen ebben a számában, amellyel Hajdú Mihályt köszöntjük 60. születésnapja alkalmával? Nem nehéz elosztatni a kételyeket. Kortársak vagyunk mind a hárman, alig egy-két hónap vagy év korkülönbség van közöttünk. Hajdú Mihály az utóbbi évtizedek vezető egyénisége a magyar névkutatásban. Az itt leírtaknak ő is részese: aktív résztvevője a földrajzinév-gyűjtésnek és -kiadásnak, elméleti munkássága iránymutató a személynévkutatásban, tevékenysége kiterjed a névtan egész területére, a dialektológiára és még sok mindenre. Tudományszervező tevékenysége pedig egyenesen bámulatos. Mindez Hajdú Mihály, én pedig így köszöntöm őt, és kívánok neki a továbbiakban is eredményes munkát, erőt, egészséget.

BALOGH LAJOS

A titokzatos *eunedubelia* titka

Östörténetünknek, nyelv- és névtudományunknak egyik legtitokzatosabb adalékát kétségkívül Anonymus gesztája őrizte meg abban a szóösszetételben, amit PAIS DEZSÓ kommentárja *eunedubelia* írásképpel, *Eunedübelia* ősolvasattal és *eunedu + belia* tagolásban tárt az érdeklősök elé (vö. Gest. Hung. Bp., 1977. Hasonmás. 159). Neves kutatónk alapos, de – amint később kiderül – mégsem hibátlan kommentárja óta számtalan kísérlet történet a titokzatosnak tűnő szóösszetétel megfejtésére, de mindmáig sikertelenül. E kétes hitelű próbálkozások közül elegendőnek talállok kettőt ismertetni.

Az egyik, jónevű történészünk, GYÖRFFY GYÖRGY merész ötlete alapján született. Szerinte Anonymus adatát *Eune + Du + Bel + ia* elemekre lehet tagolni, s ez elemekből az *Eune* azonos lenne az *Eneh* ősananyéval, a *Du* elemben az alán *Dul* név, a *Bel* elemben pedig a bolgár nép régi *belár* népnéve kereshető, a végső *ia* pedig a latin ianus-patronym képző volna (l. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 14–5). A másik és újabb keletű magyarázat KÉPES GÉZA műve. Költőnk – kissé talán a poetica licentiával is fölfegyverkezve – azt állítja, hogy ez a szóösszetétel a bizánci forrásokból előkerült *Levedia* adattal egyetemben, egy török *Elbedüa* 'országgyarapító' jelentésű szó hangátvetéses változata (l. Az idő körvonalai. Bp., 1976. 77–8). Mondanom sem kell, hogy mindkét magyarázatot elutasítom, s GYÖRFFY ötletéből csupán azt fogadom el, hogy a szó *ia* eleme valóban latin képző.

Meggyőződésem viszont, hogy a szófejtés eddigi sikertelenségéért nem kutatóink képességét terheli a felelősség, hanem két olyan filológiai jellegű hibát,

amit sajnálatos módon idáig senki sem vett észre. Egyik hiba az, hogy Anonymus latin nyelvű gesztájából pontatlanul (betűhiányosan) emelték ki a szórványadatot, és a továbbiakban ezt a hibás alakzatot próbálták magyarázni. A másik hiba viszont már szófaji természetű. Adatunkat úgy minősítették személynévnek, hogy arra a latin nyelvű szöveggörnyezet semmiféle bátorítást nem adott, mert nem is adhatott, minthogy a szórványadat nem személynév. De nézzük ezeket a problémákat gyakorlatilag, az eredeti szöveg segítségével!

Bárki, ha kezébe veszi Anonymus gesztáját – a hasonmás kiadás révén azt ma már könnyű megtenni –, a harmadik fejezet negyedik sorában hiába keresi az *e* betűvel kezdődő, PAIS által *eunedubelia* formában kiemelt alakot, azt ott nem találja meg, de talál helyette egy kissé elmosódott és összerántott szárú *y*-nal kezdődő *yunedubelia* formát. Az történhetett tehát, hogy annak idején PAIS DEZSÓ kommentárjába valamilyen oknál fogva hibás alak került, és azóta kutatóink ellenőrzés nélkül ismételtetik ezt a hibás alakot.

Hasonló hiányosságra, hibára bukkanunk akkor is, ha az adat szófaji hovatarozását feszegetjük a latin nyelvű szöveggörnyezet segítségével. A geszta "...*filia yunedubeliani ducis nomine eme* [su...]" szövegrészlete nem megerősíti, hanem éppen ellentmond a személynévi szófajnak. Az tapasztalható ugyanis ebben a szövegrészben, hogy a valóban személynévi szófajú *Emese* nevet szükségszerűen a latin "nomine" vezet be, s ugyanakkor a *yunedubeliani* szó előtt nincs ilyen latin nyelvű bevezetés. Nincs azért, mert a *yunedubelia* nem személynév, hanem melléknév, ahogy ezt majd igazolom.

E filológiai jellegű hibák föltárása után akár kezdhethetném is szavunk magyarázatát. Van azonban még egy problémánk, amit előbb tisztázni kell. Vizsgált adatunk jelentkezik Anonymus mellett a Képes krónikában is, de ott már valóban magánhangzós szókezdettel: *Eunodbili* (I. Képes krón. Hasonmás kiadás. 1987. I. 22; II. 12). Kérdés tehát, milyen viszony van a két történeti forrás eltérő adata között. Úgy vélem történeti, pontosabban hangtörténeti tényező magyarázza a kettősséget. Olyan szembenállásról van itt szó, mint az 1195 k. *iochtomia*, *iorgo* [sun és a későbbi *iktat*, *irgalom* szavaink között (vö. TESz. *iktat*, *irgalom* a.), amit a jól ismert *j* > \emptyset hangváltozás idézett elő. Végül is arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Anonymus a régebbi és eredetibb teljes formát őrizte meg, a Képes krónika pedig a későbbi és már megváltozott alakzatot rögzítette. Úgy hiszem, ezek után akkor járok el helyesen, ha magyarázatom alapjául Anonymus eredetibb hangalakú adatát veszem.

Anonymus írásgyakorlata és a latin nyelv hangjelölési sajátága alapján a *yunedubelia* szó ősolvasatát én ilyennek gondolom: *jünédübélia*. Minthogy Anonymus hangtani helyzetétől függetlenül gyakran használja az *y* betűt *i* betű helyett (pl. *Ypul*, *Byhor*, *Ethey* stb.), a latin nyelvben pedig magánhangzó előtt az *i* betű hangértéke *j*, a főnti olvasatomat nem érheti gáncs. Ellentétben PAIS DEZSÓval, de egyezően GYÖRFFY GYÖRGYgyel, én is négy elemre tudom tagolni vizsgált szavunkat: *yune* + *du* + *bel* + *ia*. Az utolsó *ia* elem nem okoz sok gondot, minthogy azt más kutatókkal egyetértve, latin képzőnek tartom én is. Az első *yune* elemben viszont én egy korábbi ötletemnek megfelelően (I. MNy. 84 [1988]: 480) a *Jenő* törzsnévet vélem megtalálni, a második *du* elemet pedig a *Jenő* törzsnévhez kapcsolódó képzőnek

tartom. Persze nem az *apród, gyöngéd, édesd* stb. szavainkban meglevő *d* deminutív képzőre gondolok, hanem arra a *d~di* helynévképzőre, amely a XIII. század elejéig nagyon elevenen élt a magyar nyelvben (vö. BÁRCZI, Szók.² 155). Grammatikailag tehát a *yunedu* pontosan olyan alakulat, mint a bizánci forrásokból előkerült *Levedi* név. Ennek megfelelően a *yunedu* jelentését 'Jenődi, a Jenő törzs szálláshelye' értelmezéssel tudom megadni.

A szóösszetétel *bel* eleme azonos lehet a finnugor eredetű *bél, beli* (l. TESz. *bél* a.) szavunkkal. Ez az elem utótagként kapcsolódva a *yunedu* alakhoz, szófaji változást eredményezett, a korábbi földrajzi név melléknévvé változott. Így az összetételként kezelhető *yunedubeli* forma jelentése 'jenőbéli, a Jenő törzs szálláshelyére való' lehet.

Befejezésül már csak annyit, ha az előzőekben kifejtett elgondolásom helytálló, akkor Anonymus gesztájának "*filia yunedubeliani ducis nomine eme [u]*" szövegrészletét végül is így fordíthatjuk hitelesen magyar nyelvre: "*a jenőbéli vezér Emese nevű lányát*".

Ennyi tehát a titokzatos szó titka!

BALOGH LÁSZLÓ

A településnevekből képzett családnevek történeti háttéréhez

Földrajzi neveink s ezen belül is a településnevek történeti tanúságtétele közismert, bizonyítást nem kíván. A tanulságok igen sokrétűek s ennek megfelelően a vizsgálatok szempontjai változatosak, szerteágazók. Hála a különféle csatornákon futó anyaggyűjtéseknek, az ismert és feljegyzett földrajzi nevek száma oly mennyiséget ért el, hogy ezek elemzése, értelmezése nemzedékek sorának nyújt még nem is csekély feladatot. A gazdagon töltött kosárból jelenleg csak egy kis szeletet veszünk vizsgálat alá s ezt is a teljesség igénye nélkül.

Ismeretes, hogy családneveink egyik jelentős része településnevekből keletkezett, nagyobb részt az *-i~y* képző hozzáadásával. Ilyenek: *Dobszai, Kecskeméti, Sarkadi, Tokaji, Tömörkényi, Csóri, Vekerdí, Horti, Újszászi, Tokodi, Lítkei, Ceglédi, Tabi, Lónyai, Tolnai, Pápai, Egerszegi*. Megyénként csak egy-egy közismert személy nevét említettük példaként, ha nem is hiteles formában, csupán leegyszerűsített írásmóddal. Az alábbiakban csak olyan családnevekre térünk ki, amelyek helynévi eredetűek ugyan, de a mai települések között nem találhatóak, de egykor léteztek s emléküket a családnevek őrzik. Viselőik gyakran nem is tudják, hogy nevük honnan származik. Ez a név utal a család egykori lakhelyére – ha nem felvett név –, bár ez nem könnyen igazolható, mert lehet, hogy a névadás 4–5 évszázaddal korábban történt.

Amikor a makói tanyák múltját kutattam, akkor találkoztam a történeti forrásokban a *Velnek–Völnek* névvel. Azon a helyen, ahol a mai Makó található, a

Maros mellett 1247-ben a jobb parton *Felvelnek*, a bal parton *Alvelnek* feküdt. Még ebben a században a két falut Makó bán kapta s a két település ettől kezdve *Makófalva* és *Vásárosmakó* néven szerepel. A két falu összeolvadva alkotta Makó város alapjait. Az *Al-* és *Felvelnek* feledésbe merült, de emlékét a *Völneki*, illetve *Vőneki* család őrzi a 20. században is, a név eredetéről talán nem is tudva.

A budapesti telefonkönyvben is találkozhatunk a *Kolgyár* családnévvvel. Ha azonban a népszámlálási kötetek falulistáit lapozzuk, II. Józseftől kezdve, seholsem akadunk *Kolgyár* nevű falura. Arra gondolhatnánk, hogy egy már elpusztult faluról kapta a család a nevét, hisz a legrészletesebb 1944. évi helységnevtárban a puszták között sincs nyoma. FÉNYES ELEK 1851-ben megjelent geográfiai szótára azonban említ egy *Kolgyár* nevű pusztát Zala megyében, Szentgyörgyvölgyhöz közel. Ez a közlés annyiban nem pontos, hogy *Kolgyár* nem az említett falu közelében fekszik, hanem annak része. Különböző történeti forrásokból tudjuk, hogy Szentgyörgyvölgy a megye egyik legnépesebb kismemesi községe, s lakói a 18–19. században létszámuk miatt a megyei tisztségviselők választásánál ugyancsak jelentős szerepet játszottak. A néprajzi kutatásokból azt is tudjuk, hogy a falu Óriszentpéterhez hasonlítható jellegzetes szeres település, a faluról elnevezett patak két partján. A 6–8 szer ~ szeg egyike *Kógyár*, amely egykor valószínűleg önálló település volt, csak az örvidék szervezése miatt volt célszerű a völgy apró falvainak igazgatási összevonása.

Sajátos a *Rózsahegy* családnév. Ilyen településnév ugyanis csupán kb. fél évszázadig létezett. Még FÉNYES is *Rosenberg* néven tartja számon 1851-ben. Valamikor a század végén magyarosítják *Rózsahegy*-re, s 1920-ban szlovákosítják *Ruzumberok*-ra. Így a családnév keletkezése elég jól behatárolható. De volt egy más irányú névfejlődés is. Feltehetően a több alakváltozatú eredeti német településnév szlovák képzésű változata a *Rozenberszky* családnév Budapesten. A mai települési listákban a *Borbereki* család hiába keresi a névadó faluját, mert ezt már korábban a Gyulafehérvár közelében található Alvinchez csatolták. A *Vinci* családnév az utóbbi városkára utal.

Különben sok olyan egykori településnévből keletkezett családnév akad, amelynek azért nehéz a nyomára akadni, mert az utóbbi száz évben beolvadt, vagy hozzácsatolódott egy másik faluhoz s így neve részben vagy egészben eltűnt. Így a *Vtzensvai* név hordozói ma hiába keresik falujukat, mert azt beolvasztották a Vas megyei Szarvaskend községbe. Szerencsésebbek a *Böröndi* nevet hordozók, mert ugyanebben a megyében található Hagyárosbörönd őrzi valamennyire a régi nevet, legfeljebb valamennyivel nehezebb a nyomára bukkanni. Más jellegű nehézség merül fel akkor, amikor a családnévképző *-i* ~ *-y* csatolásával némileg megváltozik az eredeti településnév. A *Makkai* családnévből viszonylag egyszerűen kikövetkeztethető, hogy az *Makó*-i származást jelent, de már nem ilyen kézenfekvő és világos, hogy a *Gyevi* családnév *Győ* (*Algyő*, *Felgyő*) származéka. Lehet, hogy még a *Gyovai* név is ide kapcsolható.

Sajátos a helyzet a réginek tartott *Farkasházi* család névadó falujával. FÉNYES említett szótárában 17 *Farkas* összetételű község és pusztta szerepel, de *Farkasháza* nincs. Csak a 19. század végi népszámlálási kötetekben bukkan fel Arad megyében a máriaradnai járásban a teljesen román lakosságú *Farkasháza*. A 19. század eleji és

végi térképek egyeztetése után az látszik valószínűnek, hogy a falu eredeti neve *Lupesti* (LIPSZKY 1806) a Görög atlaszban *Lupesty*, s FÉNYES szótárában is megtalálható *Lupest* néven, megjegyezve azt, hogy igen erdős, hegyes vidéken fekszik, s 442 óhitű lakosa van. Ezek szerint magyar nevét csak a 19. század végén kapta, lefordítva a román eredetit. De akkor honnan a *Farkasházy* családnév?

A családnevekkel kapcsolatban érdemes megemlékezni néhány tájegységet jelentő földrajzi névről. A *Rosdi*, *Rozsdi* neveket viselők hiába keresnek olyan településnevet, amelyhez családnevük kapcsolható. Tudjuk viszont, hogy a Szentendrei-sziget régi neve, nagyjából a 18. századig *Rosd sziget* volt (1314: insula *Rosd*). A sziget az Árpád-korban az ősi *Rosd* nemzetség birtoka volt s így kapta a nevét. Zsigmond korában a sziget már a visegrádi vár tartozéka s a király a szigeten lakó bolgárokat 1428-ban mentesíti mindennemű adófizetés alól. A 18–19. század során a sziget elnevezése néha még kettős, de az eredeti napjainkra teljesen feledésbe merült.

A példák számát bőven lehetne szaporítani, de talán a most említett nevek is bizonyítják a családnevek vizsgálatának településtörténeti fontosságát.

BARABÁS JENŐ

"Szentés búcsú" – "torkos búcsú" (Tájnyelvi adatok a magyar búcsújárásról)

A *búcsú* honfoglalás előtti ótörök eredetű szó a magyar nyelvben, a *boša* – 'kiürül, megszabadul', illetőleg a *boš* – 'üres' szó származéka. A magyar nyelvbe *bošay* – *bošuy* alakban kerülhetett, amelynek jelentése 'felmentés, engedelem' volt (TESz.). Későbbi és további jelentései ebből fejlődtek ki: 1. engedély (licentia), 2. bűnbocsánat (indulgentia), 3. búcsúvétel (discessus), 4. zarándoklat (peregrinatio), 5. templombúcsú (dedicatio ecclesiae: SCHRAM FERENC, Búcsújárás Magyarországon: Teológia 2 [1968]: 94, l. még TESz.), 6. körmenet, kivonulás (processio) és 7. búcsú alkalomával rendezett vásár (sokadalom).¹ A román nyelv is mutatja, hogy ez utóbbi jelentés milyen fontos vonatkozása volt a búcsúnak. A magyar *búcsú* szó ugyanis *buciu*, *bilciu* alakban átkerült a román nyelvbe, s az óromán 'ünnepnap, templompátrónus ünnepe' jelentés mellett mind a mai napig heti és országos vásár értelemben is használatos (POPINCEANU, JON, Religion, Glaube und Aberglaube in der rumänischen Sprache. Nürnberg, 1964).

A magyar nyelvben a búcsú szó tehát jelentheti a szent helyekre vezetett zarándoklatokat (peregrinatio), a szent helyek ünnepi sokadalmaikat, valamint a

¹A *búcsú* 'processio', valamint *búcsú* 'vásár' megjelölés az egész országot átfogó gyűjtésem tapasztalata és eredménye. A *búcsú* 'sokadalom' értelmezésre már SCHRAM FERENC is utal (i. m. 94).

templom védőszentjének (*dedicatio ecclesiae*) emlékünnepe. Hogy a kétfajta ünnepi alkalom között különbséget tegyen, a népnyelv bizonyos jelzőkkel különbözteti meg a kétféle búcsút. Ezek a jelzők jól kifejezik a két fogalom közti különbséget, s megvilágítják lényegüket is.

A kegyhelyekre vezetett zarándoklatokat a dunántúli és a kislalföldi nép *szentes búcsú*-nak nevezi, az Alföldön *szent búcsú* a neve. Ezzel egyértelműen utalnak az ilyen alkalmak jellegére, szemben a templombúcsúkkal, amelyek lényege a szűkebb közösség, az egyházközösség, a falu, a család összetartozását kifejező vendégség, ünnepi asztal. Budapest környékén és a palóc nyelvjárás területén *vendégség* is a neve (VAJKAI AURÉL, Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken: Magyarorságtudomány 1 [1942]: 117; saját gyűjtés [s. gy.]). Keszthely környékén a Dunántúlon *réteses búcsú*-nak nevezik (VAJKAI i. h.; BÁLINT SÁNDOR gy. 144–84), míg a Duna–Tisza közén, Kalocsa környékén általános a *torkos búcsú* elnevezés (VAJKAI i. h.; Magyar Néphit Topográfia, Szakmár, Bács m.). Vasvár vidékén *táncos búcsú*-nak mondják, utalva az egyházi megemlékezést követő mulatságra (BÁLINT SÁNDOR gy. 130–84). A csallóközi Kisudvarnokon a *szentes búcsú*-val ellentétben *világi búcsú*-nak mondták, a zoboralji Vicsáppapátiban pedig a *falu búcsú*-jának. A Székelyföldön, Csík megyében, ahol a *megye* szó megőrizte egykori egyházközösség jelentését, a plébánia búcsúnapját *megyébúcsú*-nak vagy röviden *megyé*-nek nevezik (GAZDA JÓZSEF, Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest, 1980. 338; BÁLINT SÁNDOR gy. 147–84; s. gy.).

Egyes helyeken a templombúcsúkat – a vásárokhhoz hasonlóan – az éppen akkor érő veteményről, gyümölcsről nevezték el. A keceli Szentháromság vasárnapi búcsút tréfásan *sajátabúcsú*-nak (salátabúcsú), a jánoshalmi Szent Anna-napi búcsút *tökbúcsú*-nak, az algyői Anna-napit *tökkápisztás*-nak nevezték (BÁRTH JÁNOS, Az illancsi tanyák népének hajósi búcsújárása: Népi kultúra – népi társadalom 11–12 [1980]: 59–117; LELE JÓZSEF–WALDMANN JÓZSEF, Hagyományvilág: Tápé története és néprajza. Szerk. JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 573–628). Tökkáposztás ételekkel csúfolták a csépai (Szolnok m.) Jakab-napi búcsús vendégséget, míg a szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony búcsúnak *kovászosuborkás búcsú* volt a neve (BARNA GÁBOR, Ünnepi szokások és hiedelmek Csépa: Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből. 2. Szerk. BARNA GÁBOR. Eger, Szolnok, 1982. 390; BÁLINT SÁNDOR, Szeged-alsóváros. Templom és társadalom. Budapest, 1983. 114). A Borsod megyei Kács búcsújáróhely Szentháromság vasárnapi búcsúját *cseresznyés búcsú*-nak, Bogács szeptember 8-i, Kisasszony-napi búcsúját pedig *paradicsomos búcsú*-nak is mondják.

A szent helyekre igyekvő zarándokcsoportoknak is változatos a megnevezése. Olykor erre is halljuk a *búcsú* elnevezést az Ipoly mentén és a Jászságban. A bukovinai székelyek között, valamint a Székelyföldön csaknem kizárólag a *keresztalja* név járja. Szegeden is *köröszti, körösztalja* (BÁLINT SÁNDOR, A szögédi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. 3: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79/2. Szeged, 1980. 369), Erdőtelken, a szabolcsi és ungi falvakban alkalmanként *kereszt*. Legyakoribbnak azonban a latin *processio* szó helyi változatai tűnnek: Baranyában *procensió*, a Bakonyban *prosekió*, a Galga mentén *profécio* (BOZLÉK KRISZTINA gy.).

Az Alföldön megtaláljuk a *processzió* formát is. A *búcsú* szót Nyugat-Dunántúlon mindig röviden *bucsu*-nak ejtik. Moldvában a románok, a Felvidék egyes részein (pl. a Murány völgyében) a kétnyelvű evangélikus szlovákok is átvették a magyar *búcsú* kifejezést: *id'eme na buču*, megyünk a búcsúba, mondják. A román nyelvben a *bucui*, *bilci* vásárt jelent (Kós KÁROLY, Az árucseré néprajza: Népelet és néphagyomány. Bukarest, 1972. 28).

A Palócföldön a díszesebb tarisznyák között volt külön búcsújáró tarisznya. A Palócföldön ennek neve *szentkúti tarisznya*. Csak egyszer-kétszer kötötték fel egy évben, Mátraverebély-Szentkútra menet. Széles körben használta az észak-hevesi, s az Ipoly-völgyi palócság is. Észak-Hevesben nagy barkós rózsákkal díszítették. Némelyiken felirat is volt: *Ádám Mariska, Csitár, 1911. március 7-e*. A tarisznyák leírója, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA szerint az 1930-as években a hozzáértő ember a tarisznyák díszítése alapján következtetni tudott, hogy a szentkúti búcsúra a processziók melyik palóc vidékről jöttek. (A moldvai búcsúkon, vásárokon ezt a női ingek vállhímzése mutatta meg.) Az Ipoly-völgyében a hátitarisznyát csak búcsújárásra használták. Neve *búcsús tarisznya*. A hátikosár megjelenésével a hátitarisznya visszaszorult, s inkább a búcsúi, ünnepi alkalomra korlátozódott (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, Egy népi teherhordó eszköz magyarországi elterjedtségének tanulságai. Hátitarisznya a palóccoknál a 19–20. században: Az Egri Múzeum Évkönyve. 1976. 178, 184, 186, 189). Mind a mai napig tarisznyát használnak csíksomlyói búcsújárásukkor a moldvai magyarok. Csíkosan szőtt, az erdélyiek által ún. *csángós tarisznyá*-jukról akkor is meg lehet őket ismerni, ha már nem viseletben vannak. Ezeket a tarisznyákat veszik elő odahaza Moldvában is. (Kós KÁROLY-SZENTIMREI JUDIT-NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 217, 232, 287.) A Felső-Tisza vidékén, Zemplénben és Ungban ugyanezt a célt szolgálja a teherhordó lepedő, helyi nevén a *zajda* vagy az *ajda*.

A távolabbra induló búcsúsokkal szekerek is mentek, hogy az élelmiszeres és ruhás csomagokat, a beteget, öreget és gyereket vigyék. A fuvarosok általában maguk is búcsúsok voltak, akiknek családtagjai is ott gyalogoltak a menetben. Az idegenek azonban fizettek a megállapodás, a kocsin töltött idő szerint.

Sajátos rendje és terminológiája alakult ki a Máriaradnára vezetett, kocsikkal kísért gyalogos búcsújárásoknak a Körösök vidékén, amely egészen az első világháborúig élt. Kunszentmártonból a búcsúsok között sokan gyalogosan voltak. Ezek csomagjaikat feltehették a kocsi, azért nem kellett fizetniök. Volt olyan résztvevő, aki csak félnapig ült a kocsin, a másik félnapot gyalogszerrel tette meg. Ez *félbéres* volt, azaz a fuvarösszegnek csak a felét fizette. Akik a kocsin ülve tették meg a többnapos utat, ezek voltak az *egészbéresek*. *Félfelülők*-nek és *egészfelülők*-nek is nevezték őket. A kocsik egymás után mentek. Mindig kijelöltek két fogatot, akik a gyalogosok után haladtak, hogyha valaki rosszul lett közülük, felvehessék. A *félbéresek* délben cseréltek helyet: leszálltak, vagy éppen akkor ültek fel.

Endrődön a kocsisok hasonlóan vállaltak utasokat: *félülők*-ket, *egészülk*-ket és *batus*-okat. Az *egészülk* mindig kocsin ültek, csak akkor szálltak le rövid időre, amikor egy-egy faluba beértek, és a templomhoz közeledtek. Mindezért a kocsisnak

egy véka abrakot és egy koronát, 50 krajcárt fizettek csomaguk, batyujuk szállításáért (FÜLÖP IMRE kézirata, EA. 1799.).

A századfordulón alkalmanként *búcsúhajók* is jártak a Tiszán: kitűzött kereszttel, zöld ággal földiszített, lóvontatta fahajók, régi nevükön *luntra*-k voltak ezek, amelyeken az alsó Tiszavidék népe, a Lentség népe jött a szegedi augusztus havi búcsúra (BÁLINT SÁNDOR, Szeged-alsóváros. Templom és társadalom. Budapest, 1983. 14–17). Az 1940-es években hajóval ment a csongrádi Mária-napokra Közép-Tisza mente és a Körös-völgy népe is.

A vallásos egyletek, társulatok már a XVIII. században s azt megelőzően is a zárandoklatoknak szervezői és a búcsújáró gyakorlat támaszai voltak. A különféle célokkal megalakult ájtatos egyesületek tevékenységébe a búcsújárások szervezése részben beletartozott, tehát bizonyos szempontból búcsújáró egyesületekként is működtek.

A Székesfehérvárról rendszeresen Andocsra zárandoklók adatait az *Andocsra járó búcsúsok Jegyzőkönyve 1863* című kéziratot könyv őrizte meg. Ez ugyan nem említi, hogy a búcsúsok társulatot alakítottak volna, ám a jegyzőkönyvi adatok egyértelműen azt igazolják, hogy ez szabályos társulatként működött és működik ma is a koronázó városban, rendszeren választott vezetőséggel, tisztségviselőkkel. A társulat ügymenetéről jegyzőkönyvet vezettek, abban minden fontos adatot feltüntettek: a búcsúvezetők nevét, a résztvevők számát, a felajánlott adományokat, a zárandoklat alatt történt eseményeket, s leírták a búcsús csoport kezelésében lévő tárgyakat. A búcsúskönyvet mindig a búcsúelőjárók vezették.

Előjárónak, vezetőnek a legrátermettebbeket igyekeztek ajánlani a búcsújárásban résztvevő férfiak közül az anyatemplom (székesegyház) lelki vezetőjének. A kiválasztott személyt ő avatta fel a zárandoklat fő előjárójává, aki azután még 8-10 férfit választott maga mellé segítségnek a zárandoklatok szervezésére. Tisztségüket mindaddig viselhették, amíg egészségi állapotuk lehetővé tette számukra a zárandoklatokon való részvételt. Általában két búcsúvezető előjáró volt: egyik a Felsőváros, másik az Alsóváros lakosaiból. Feladatuk volt a zárandoklat előkészítése, a *bugyroskocsik* felfogadása, az úti szállás lefoglalása, s az útközbeni ájtatosságok, ének és ima vezetése, irányítása. A résztvevőktől összegyűjtött pénzből hagyományosan gyertyát és olajat vittek az andocsi templomnak.

Az *előjáró-t, búcsúvezető-t, a segédek, segítő* és az *énekesek* segítették. A jegyzőkönyvben név szerint is megemlíti a *lelki vezető*-ket, akik mindig papok voltak. A székesfehérvári búcsúsok szervezésében az utolsó gyalogos zárandoklat 1961-ben indult Andocsra. Ettől kezdve vonattal, autókkal, busszal járnak.²

A kunszentmártoni radnai búcsús társulat megalakulásának pontos idejét nem ismerjük. Kezdeté valószínűleg még a XVIII. századba nyúlik vissza, hiszen 1726-tól kezdődően Kunszentmárton népe a máriaradnai pünkösdi zárandoklatot szinte nemzeti búcsújának tekintette. XVIII. századi a templom radnai, Szent Ferenc oltára is. Írásos adataink csak az 1850-es évekből vannak, amikor éppen a radnai

²FEKETE IMRE kézirata. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a búcsúsokról MOLNÁR GYULA, A székesfehérvári egyházmegye lelkipásztorkodásának Mária- emlékei című tanulmányában (kézirat) nem tesz említést.

búcsújárással összefüggésben a kunszentmártoniak megalakították az élő lelki rózsafüzér társulatot. Az Olvasó Társulat 1854-ben szorgalmazta a radnai búcsújárásokhoz használt zászlók megújítását, újak vásárlását. Ennek kapcsán derült ki, hogy a Radnai Társaság kasszájában "egy krajtzár" sem volt. A rózsafüzér társaság a pénzt összegyűjtötte, s az új búcsújáró lobogókat elkészíttette. A szentesi iparosok által kiállított számlán olvassuk ismét, hogy a munkát a *Nemes Kun Sz. Mártonyi Radnai Társaság* részére készítették. A működése kezdetén lévő és virágzó rózsafüzér társulat 1855. február 2-án formálisan is magába olvasztotta a feltehetően már régóta csak névleg működő Radnai Társaságot. A társulati jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: "Ezután akár a lobogóra, akár a Radnai útba adakoznak, mind az Olvasó Társaság Kasszájába jöjjen és akár mi kívántatik onnan fojjon ki. Összve olvasztatott tehát az Olvasó és a Radnai Társaság Kasszájába."

A pünkösdi radnai út előtt gyakori bejegyzése a jegyzőkönyvnek, hogy "az úti kőtsigre, mint Radnai butsukor szokás, a pénztárnok itthon kéregetést eszközöljön." Ebből képződött a radnai búcsúalap a búcsújárók segélyezésére. A társulat gondoskodott arról is, hogy a Radnáról hazatérők elébe a Mária-lányok lobogókkal és a Grazban csináltatott Mária-szoborral kimenjenek a *felügyelő asszony*, a *dékányasszony* (dékánasszony) vezetésével. A kunszentmártoni társulat állíttatta fel 1904-ben a máriaradnai templomban a máig meglévő stációs képeket. A rózsafüzér, s a vele egybekapcsolt radnai búcsús társulat ügyeit mindvégig egy tisztikar irányította. Ez az *elnök*-ből, a *jegyzőkönyvvezető*-ből, a *főénekes*-ből és a *pénztárnok*-ből állt. A Mária-lányok felügyeletével a *dékányasszony* volt megbízva. A társulat főelnöke a mindenkori plébános volt. Az *énekes* és a *dékányasszony* a társulati kasszából évente valamennyi pénzfizetést is húzott.

Az első világháború után, a trianoni békeszerződésben megvont új határok elvágta Máriaradnától az Alföld nagy részét, így Kunszentmártont is. A korábbi radnai búcsúalap azonban ezt követően is fennmaradt, s a befolyt összegeket továbbra is a búcsújárók segélyezésére fordították. 1924-ben a társulat vagyónát képező tárgyak között a következők voltak: négy *búcsújáró lobogó*, egy *búcsújáró láda*, egy kézilámpa, az ezüstkeresztnek egy *viaszkostartó*, két lobogónak *ruhatakaró* és *viaszkostakaró*, egy *csengettyű* és két viharlámpa, két *lobogótartó* és egy *könyvhordozó táska*. A búcsújáró láda hasonlított a vásározó ládához, azaz lefelé keskenyedő, a kocsiderékba illő alkotmány volt. (Az adatok a társulatnak a kunszentmártoni római katolikus plébánia irattárában lévő jegyzőkönyvéből valók, ill. s. gy.)

Kecskemét lakói 1885. május 9-én beadványban kérték akkori plébánosuktól, hogy a "Hajósi kegyelem képhez a búcsújárást szertartásaink szerint méltóztasson megengedni!". E bejegyzés azt tanúsítja, hogy a hajósi zarándoklatoknak már bevett szertartásai voltak, tehát régibb múltra tekinthetnek vissza.

A hajósi búcsútársulat ügyeit egy társulati *elnök*, valamint egy *búcsúvezető* és *fő imavezető* irányította. Pénztári bejegyzéseik is azt sejtetik, hogy már korábbi gyakorlat hivatalos plébániai elismerésével van dolgunk az alapítási kérelem benyújtása idején. A társulat vagyona ekkor hat *ászló* (így írják!), két kék, két piros és két zöld, ezekhez *abrosz*, tok, két *feszület* két *ing*-gel, egy *pénzes* és egy *koszorúnak*

való láda, négy gyertyatartó és hat kis ászló volt. A kecskeméti 1885-ben a hajósi kegytemplomnak díszes oltárterítőket, s két aranyozott sűjtással és rojttal díszített könyvtartó vánkus-t vittek. (A hajósi búcsúkra járók névjegyzéki könyve 1885–1915. a kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi Adattárában 305.83/1. leltári szám alatt. Lásd még: BARTH JÁNOS i. m. 98.)

BARNA GÁBOR

A kalocsai Vén családnév eredete

A Vén családnév a leggyakoribb, legjellemzőbb, legrégebb és legtörzsökösebb családnévek egyike Kalocsán. Méltó társa a szintén nagyon jellemző Csanádi, Kákonyi, Varajti, Kővágó, Rideg, Czár, Salacz, Bolvári, Vargacz, Katus, András, Tamás, Ferenc, Mácsai, Romsics, Balaton, Pírisi családneveknek. Amikor Kalocsáról írunk, természetesen nemcsak a mai városra gondolunk, hanem azokra a kalocsai szállások néven emlegetett kis falvakra is, amelyek a hajdani kalocsai határban alakultak ki, és amelyeknek a pota népcsoportot alkotó népessége kalocsai eredetű (BARTH JÁNOS, A pota néprajzi csoport: Ethn. 84 [1973]: 564–70; uő. A kalocsai szállások településrajza. Kalocsa, 1975).

A Kalocsán és a kalocsai szállásokon oly gyakori Vén nevű családok hatalmas fájáról került a legújabb kori magyar história politikai áldozatai közé az a Vén József, aki a forradalmárokkal folytatott budapesti harcokban vesztette életét 1956. október 24-én. Emlékét nagy kegyelettel ápolták a hatalmi tényezők Kalocsán és környékén az 1960-as, 70-es években. Szervezeteket, intézményeket neveztek el róla. Többek között az 1960-as évek második felében felépült nagy kertvárosi általános iskolát is Vén József Iskolának keresztelték el. Közismert, hogy a köznapi szóhasználatban a rendszerint hosszú nevű iskolákat a névadó személy nevének családnévi részével jelölik az emberek országshoz. A magyar diák "Apácaiba", "Radnótiba", "Sziládyba", "Katonába", "Bólyaiba" stb. jár. A Vén családnév azonban rövidege, vagy talán enyhén humoros hangzása miatt nem volt alkalmas a "Vénbe" alak kialakítására. Helyette a "Vénjóska" alak vert gyökeret az iskola köznapi jelölésére. Az 1980-as években teljesen természetes dolognak számított, ha a csodálkozó idegen efféle párbeszédet hallott a kalocsai Főutcán: Hová jár a fiad? "A Vénjóska". Hol tanít a feleséged? "A Vénjóska".

Kalocsa város lakóinak első ismert név szerinti felsorolásában, az 1703. évi összeírásban nem találunk Vén családnévet (PL. IV. 23-a. CP. II. 41). Nem szerepel Vén nevű lakos az 1715. évi országos összeírás kalocsai lajstromában sem (OL. 1715. évi ői. Pest-Pilis-Solt vm. Kalocsa). Anyakönyvi feljegyzésekben azonban már 1700-ban is előfordul Vén vezetéknev. Bár a kalocsai plébánián csak 1720-tól folyt rendszeres anyakönyvezés, 1700 és 1703 között a kecskeméti ferencesek följegyezték

néhány kalocsai keresztelési adatot. Ezek között olvasható *Mathaey Vén* neve, akit fia feleségével Margarétával együtt keresztszülőként örökítettek meg 1700 márciusában. Valószínűleg özvegy öregember lehetett. Felesége híján menyével jelent meg a templomban, hogy keresztszülő lehessen. 1701 májusában *Georgius Vén* és *Margaritha Tót János* nevű gyermekét keresztelték meg Kalocsán. 1702-ben ugyanott *Petrus Vén* és *Heléna Bányai* fiát, *Lőrinc*-et tartották keresztvíz alá (Kalocsa, Belvárosi Pléb. Liber Bapuzatorium. 1700–1703). Gyanítható, hogy a nemzőképes *Vén György* és *Vén Péter* a menyével keresztszülősködő *Vén Máté* gyermekei voltak.

Mivel 1703-ban és 1715-ben nem szerepelt *Vén* nevű családfő a kalocsai összeírásokban, arra kell gondolnunk, hogy 1700-ban, 1701-ben és 1702-ben a jó kecskeméti ferencesek Kalocsán jártukban *Vén Máté*, *Vén György* és *Vén Péter* ragadványnevét örökítették meg. Ez más nevek esetében is megállapítható. A három *Vén*, vagy legalábbis egyikük, a háztartásfő, valószínűleg ott lappang más néven a kor állami összeírásaiban.

A kalocsai érsekség 1725. évi összeírásában szerepel egy *Vén György* nevű jobbágy, akiről megjegyezték, hogy Kalocsán született (KÉL. II. Birt. ir. gyűjt. I. 62. – Közli: BARTH JÁNOS, Migráció és kontinuitás ...: Cumania 1974. 323–4). Ez az első eset az ismert összeírásokban, amikor a *Vén* név már nem megkülönböztető névként, illetve nem megkülönböztető névpárral, hanem egyedül jelenik meg hivatalos jobbágylajstromban. Az ide vezető út egyik állomásának tekinthető az 1720. évi állami összeírás, amelyben az öt évvel korábban, 1715-ben *Georgius Thott* néven megörökített, de 1701-ben a népnyelvet képviselő keresztanya által *Vén György*-ként bediktált jobbágyot *Georgius Vén Tót*-nak jegyezték föl (OL. 1720. évi összeírás. P. S. vm. Kalocsa). Az érseki urbáriumot megelőző esztendőben, 1724-ben is készült egy alapos lajstrom Kalocsa családfőiről. Ebben három *Vén Tóth*-ot soroltak föl, *Vén Tóth György*-öt, *Vén Tóth Péter*-t és *Vén Tóth Geczi*-t (*Gergely*-t) (KÉL. II. Birt. ir. gyűjt. II. 64). Ennek az összeírásnak fontos sajátossága, hogy a kor többi összeírásával ellentétben ABC-sorrendben tünteti fel a jobbágyokat. A *Vén Tóth*-ok a V betűnél szerepelnek, ellentétben a többi *Tóth*-okkal, akik a T betűnél találhatók. Ebből is gyanítható, hogy 1724-re a *Vén* és a *Tóth* névpárból a korábban megkülönböztető szerepű *Vén* vált gyakoribbá, ismertebbé, erősebbé, és a tulajdonképpeni családnév, a *Tóth* elindult a halványulás, a feledés útján.

A következő évtizedekben a *Vén* nevű családfők száma fokozatosan szaporodott. 1744-ben hét *Vén* nevű családfőt írtak össze Kalocsán: *Michael Vén* albíró, valamint *Georgius Vén*, *Gregorius Vén*, *Laurentius Vén*, *Joannes Vén*, *Petrus Vén*, *Martinus Vén* gazdákat (PL. IV. 23-a. CP. II. 195-c).

1770-ben a Mária Terézia-féle urbárium tabellájára tíz *Vén* nevű kalocsai családfő került föl: *J. Vén Mihály* (másik példányon: *János*), *Vén Mihály*, *Vén Márton*, *Vén Gergely*, *Vén Mihály Lőrinc fia*, *Vén György Lőrinc fia*, *Vén György*, *Vén József*, *Kis Vén János*, *Öreg Vén János* (OL. Urbáriumok. Pest-Pilis-Solt vm. Kalocsa). A névsorban különösen figyelemre méltó a *Kis Vén* és az *Öreg Vén* megkülönböztető névváltozat. A két *Vén János* megkülönböztetésére kialakult *Kis Vén* névalak lehetett a manapság egybeírt *Kisvén* családnév előképe.

Az eddig leírtakból nyilvánvaló, hogy a XVIII. század legelején élt egy *Tóth* nevű familia Kalocsán, amely a városbeliektől megkapta a *Vén* ragadványnevet. A család *Tóth* és *Vén* nevének lassú birkózásából a *Vén* került ki győztesen. Önkéntelenül is felmerülhet a kutatóban a gyanú, hogy a *Vén* ragadványnev egy különlegesen öreg családtagról ragadt a kalocsai Tóthok egyik ágára. A sejtést fokozza a kalocsai érsekség 1731. évi hevenyészett, szinte "pizkozati" állapotban fennmaradt, meglehetősen "népi ízű" összeírása, amely különös és elgondolkodtató kifejezéseket őrzött meg. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy itt a hat évvel korábbi gyakorlattal ellentétben ismét visszatérnek a nyilvánvalóan helybéli lajstromozók a *Vin Tót* névformához. Az összeírásban öt alkalommal fordul elő a *Vin* szó. E helyen valószínűleg keveset tudunk kezdeni "Az *Vin Ursula* üvegesné háza" kifejezéssel, amelyben a *Vin* szó talán nem is családnév, hanem 'öreg' jelentésű jelző. *Vin Tóth Péter* és *Vin Tóth György* régi ismerőseink. Annak mondható az 1724-ben *Geczi*-ként emlegetett Gergely is, akit a népies közvetlenségű 1731. évi névsorban *Vin Ember Gergely* megnevezéssel vettek számba. A *Vin Ember* kifejezés valószínűleg nem magára a Gergelyre vonatkozik, hanem arra utal, hogy Gergelyünk ahhoz a családhoz tartozik, amelyben él vagy nemrégiben élt egy olyan különlegesen öreg ember, akit a város lakói csak röviden *Vén Ember*-ként emlegettek. Gergelyünk tehát a városban közismert *Vén Ember* leszármazottja: a *Vén Ember-féle Gergő*. A Gergely keresztnév előtt megkülönböztető szerepű *Vén Ember* kifejezés családnévet helyettesít.

Még különösebb módon jegyezték föl az összeírók a jobbágylista kilencedik szereplőjét, akinél a szokásos kételemű, illetve háromelemű név helyett az alábbi sor került papírra: *Vin ember veje Mátyás*. Ebből a megfogalmazásból már nyilvánvaló, hogy nemrégiben élt Kalocsán egy különlegesen öreg ember, akit mindenki ismert és *Vénember*-ként emlegetett. Talán már eredeti neve is jórészt feledésbe merült a sok friss jövevényvel tarkított kalocsai lakosság körében. A *Vén Ember* formából rövidült lassan a napi névhasználat során a *Vén* ragadvány- illetve családnév.

Bizonyíték gyanánt szerencsére idézhetjük BÉL MÁTYÁST, aki *Notitia Hungariae c. művének Pest-Pilis-Solt megyei kötetében*, Kalocsáról írva megemlékezett egy különlegesen öreg emberről (Bács, 1735–42. – Szócs RUDOLF fordításában: Bács-Kiskun megye múltjából 6. Kecskemét, 1982. 59–60): "Csáky Imre kalocsai érsek és egyben bíboros tudakozódás folytán szemtanúktól megtudta, milyen küllemű volt az ő székhelye másfél századdal ezelőtt. Volt a városban egy, a mai életkorunk mértékénél előrehaladottabb korú férfi, akiről azt állították, hogy 140 éves. És ez nem is volt a szokásos kitalált mese. A felesége száz évnél idősebb volt, a fia hasonlóképpen nyolcvanon túli öreg, ezenkívül minden vele együtt élő társa tanúsította, hogy ez így van. Ez elmondta, hogy volt egy fivére, akit a szomszédok is ismertek, és aki emlékezett a barbároktól megszállt, de még ép városra; akkor még fennállt a templom és az érsek palotája, a polgárok házai pompásak és egyben tágasak voltak, az utcák pedig kövezettek, és az egész várost egyszerű, de erős fal övezte; végül akkor kezdett romlásnak indulni, amikor a hajdúk támadása elpusztította. Ez az oly magas korú férfi erőteljes és önmagához teljesen következetes volt. Naponta eljárógatott mezei munkára, míg ezalatt anyókéja igen nagy gondozással intézte az otthoni teendőket. Úgy éldegéltek együtt, mintha csak a minap

esküdtek volna össze, miközben nem ritkán unokák, dédunokák, ükunokák vették körül őket. Ezeknek az embereknek ettől a szokatlan hosszú életkorától megindulva Csáky bíboros az egész nemzetségnek felmentést adott a földesúri adótól. Végül a korától egyre jobban elnehezedve a férfi vakoskodni, a feleség dadogni kezdett; míg erejük kimerülvén későn ugyan, de szép nyugodtan lerótták tartozásukat a természetnek".

Sajnos Bél Mátyás nem írta meg, hogy Csáky Imre érsek mikor kérdezte ki a különlegesen öreg embert. Gyanítható azonban, hogy érsekségének kezdetén, amikor először fordult meg lehangoló külsejű székvárosában. Csáky Imre 1710-től 1732-ig viselte a kalocsai érseki címet. 1712–3-ban töltötte először Kalocsán a telet. A mocsarak között fekvő városban "pusztán lakó vadembernek" érezte magát (MÁLNÁSI ÖDÖN, Gróf Csáky Imre bíboros élete és kora. Kalocsa, 1933. 88–9). Valószínűleg ekkor találkozott a természeti csodának számító különlegesen öreg kalocsai emberrel, akit a XVIII. század első évtizedeinek kalocsai lakosai *Vén Ember*-ként emlegettek, elindítva ezzel a *Vén* családnév lassú kialakulásának folyamatát.

BÁRTH JÁNOS

Családnév-módosítások a detroiti magyarban

A névtani kutatásoknak külföldön és Magyarországon is nagy hagyományai vannak. Az egyes részterületek vizsgálhatók történeti vagy szinkrón, ezzel együtt szigorúan nyelvészeti, pszicholingvisztikai stb. szempontból is. Mivel azonban bizonyos névtípusok erősen kötődnek a mindennapi nyelvhasználathoz, sőt, az egyes beszélői csoportok nyelvi repertoárjának szerves részét képezik, ezért a szociolingvisztika elmélete és módszertana a névtani vizsgálódásoknak is megfelelő keretet adhat.

A magyarországi személynévadás és -használat "szabályszerűségei" például szoros összefüggést mutatnak az egyes szociológiai-szociolingvisztikai változókkal: olyanokkal, mint az életkor, iskolázottság, a lakóhely típusa, foglalkozás; az adott közösség arculata a társadalmi kapcsolatháló, az etnikai hovatarozás, a hagyományörzés vagy a csoportkohézió tükrében.

Különösen érdekesek ebből a szempontból a két- vagy többnyelvű közösségek, ahol a névadás és névhasználat nemcsak közösségen belül vizsgálható, hanem interetnikus vonatkozásban is.

A detroiti magyarok kétnyelvű nyelvhasználatának elemzésekor szembesülhetünk néhány olyan névtani problémával, melyektől e kisebbségi csoport nyelvállapotának leírásakor nem tekinthetünk el, s melyek egy későbbi kutatás során körültekintő, irányított felméréseket igényelnek. A főbb kérdések a következők:

1. Családnév-módosítások
2. Keresztnévadási szokások; középső nevek
3. Névháználát különböző nyelvhasználati szintereken

4. A magyar közösség által fenntartott szervezetek, intézmények, létesítmények elnevezései
5. Ország-, város- és utcanevek a detroiti magyar nyelvhasználatban
6. "Ethnonymák" (külső és belső népnevek)
7. Névhasználat az amerikai magyar sajtóban
8. A nevek mint a lojalitás/szolidaritás szimbólumai

Az egyes problémakörök természetesen az egyes bevándorló hullámoktól és generációktól függően, a kétnyelvűség változatos megjelenési formáiban eltérően jellemezhetők. Noha a névanyag igen gazdag, s érdekes nyomon követni a különböző névtípusok előfordulásait a detroiti magyar nyelvhasználat különféle színterein, e dolgozatban a családnév-módosítások kérdéséhez szeretnék némi adalékkal szolgálni.

A példaanyag négy forrásból származik: 1987-es nyelvhasználati kérdőívem tartalmazott nevekre vonatkozó kérdéseket; a detroiti közösség által szervezett rendezvényeken feljegyzett adatok; a *Detroiti Újság* 1923. és 1957. évi néhány számában, főként hirdetésekben és gyászjelentésekben olvasható nevek, valamint a Szent Kereszt Egyházközség 75 éves jubileumi albuma, mely közreadja az élő s a már elhunyt detroiti magyar hívek névsorát.

FÁBIÁN PÁL (1948: 34) "Az amerikai magyarság nyelve" című munkájában a nevekről szólva ezt írja: "A magyar neveket, ha az amerikai magyar társadalmi élettel kapcsolatosan kerülnek szóba, magyar szokás szerint írják, pl. 'Ott láttam az estélyen Cukor Mórt, Ratkó Aurélt...' stb. De mihelyt amerikaiakkal együtt szerepelnek magyarok, már az amerikai szokás a döntő: Mr. N. N., Mrs. X., Miss Y. Ilyenkor elől van a keresztnév, mégpedig angolul: Mr. *John* Kovács, *Joe* Király, *Steve* Csonka, *Charles* Kovács, *George* Gazda." Valóban, a keresztnévek angol változata nagyon gyorsan megjelenik (vö. HAUGEN 1963: 206), ugyanakkor mind az írott, mind pedig a beszélt nyelvben váltakozik a magyar és az angol előfordulás a kontextustól, témától, színterektől, beszédpartnerektől stb. függően. (A keresztnevekről lásd még KONTRA 1990: 107–8.) De mit mondhatunk a családnevekről?

A családnévek esetében kerülnünk kell a *névangelosztás* kifejezést, hiszen ez a szó csak részlegesen fedné le azokat a tendenciákat, melyek az amerikai magyar családnévek módosulását jellemzik. (Ugyanezt a névmagyarosításra lásd BENKŐ 1948: 40.)

Átfogó statisztikák ugyan máig sem készültek, mégis azt mondhatjuk, hogy az "angollá vált" magyar nevek között a legkisebb halmazt a *Horváth > Washington*¹ típusú teljes névcseré képviseli. A családnév-módosításnak e végső pólusig több fokozata és számos indítéka lehet. Olyanokra gondolok itt, mint a bevándorló kötődésének mértéke saját közösségéhez, illetőleg a többségi társadalomhoz; annak tekintetbe vétele, hogy vajon az egyén személyes boldogulását (egzisztenciáját, társadalmi emelkedésének esélyeit) az etnikai kisebbségen belül avagy azon kívül tudja biztosítani; a név viselőjének viszonya saját nevéhez.

¹A nevek ejtészváltozatainak átírását terjedelmi okok miatt nem közlöm.

A legfontosabb szempont mégis a név "elfogadhatósága", kiejthetősége az angol anyanyelvű beszélők számára úgy, hogy az az eredeti hangzást megközelítse. A magyar családnevek között kevés az úgynevezett tabu-szó (taboo word), így ritkán fordul elő az az eset, amikor a név egésze ébreszt negatív asszociációkat a hallgatóban. Ezzel az eshetőséggel a detroiti példákban szinte nem is kell számolnunk. A gondot gyakrabban az okozza, hogy a magyarban vannak olyan hangok (illetőleg betűk, betűkapcsolatok), melyek az angoltól vagy teljesen hiányoznak vagy ejtésük eltérő. Mindebből az következik, hogy a családnév-módosítás leginkább helyesírási kérdés: "ha egy magyar vezetéknev betűképe angol szabályok szerint olvasva a magyar hangsortól lényegesen eltérően hangzik, a nevet viselője gyakran 'újraírja', vagyis betűképét úgy változtatja meg, hogy az angolul kiolvastva közel(ebb) legyen eredeti magyar hangképéhez" (KONTRA 1990: 107).

Mégis szembevetendő, hogy ezek a módosítások nem mindig következetesek. Egyrészt nem minden alkalommal változtatják meg a névben az összes olyan betűt, amely a kiejtésben nehézséget okozhat: pl. *Szólósy*-ből *Sólósy*, *Eperjessy*-ből *Aperjessy* lett, de e változatok ejtése ebben a formában sem azonos a magyarországgal. Természetesen nem is minden magyar név alkalmas az ilyen "beavatkozásokra", ugyanakkor viselőjének sem az az elsődleges célja, hogy eredeti, az óhazából örökölt hozott nevének írásképét a felismerhetetlenségig megváltoztassa. A közösségben kialakultak ugyan bizonyos névátírási szokások, de az a tény, hogy még az egyazon családhoz tartozók névhasználatában is mutatkoznak különbségek, egyrészt azt jelzi, hogy az egyes generációk eltérően viszonyulnak a nevekhez, másrészt, hogy nem mindenki ugyanazt tartja megőrzendőnek eredeti neve hangzásából.

Az első azon (többnyire idegen eredetű) nevek csoportja, melyek kiejtése nem különbözik jelentősen a két nyelvben: pl. *Bolla*, *Fodor*, *Gruber*, *Heller*, *Herbert*, *Leffler*, *Marton*, *Pisch* stb.

Az angolul másképp hangzó nevek között szép számmal vannak olyanok, melyek módosulása nem függ össze az ejtésbeli közelítéssel. Elsősorban nyomdatechnikai okokból a hivatalos iratokban, a detroiti telefonkönyvben hiányoznak az angolban nem használatos ékezetek, ennek ellenére a leginkább hagyományörző névcsoportnak ez tekinthető: *Agárdy* > *Agardy*, *Balázs* > *Balazs*, *Bányai* > *Banyai*, *Bán* > *Ban*, *Borbély* > *Borbely*, *Császár* > *Csaszar*, *Csikós* > *Csikos*, *Dudás* > *Dudas*, *Hajdú* > *Hajdu*, *Horváth* > *Horvath*, *Kemény* > *Kemeny*, *Kesző* > *Keszó*, *Kovács* > *Kovacs*, *Körmendy* > *Kormendy*, *László* > *Laszlo*, *Németh* > *Nemeth*, *Pethő* > *Petho*, *Sóter* > *Soter*, *Török* > *Torok* stb.

A detroiti magyarok többsége részlegesen, egy-egy betű vagy betűkapcsolat cseréjével "írta át" a nevét. A legjellemzőbb betűcserék a következők:

cs > ch: *Csízik* > *Chizik*, *Csont* > *Chont*, *Csapó* > *Chapo*, *Kovács* > *Kovach*, *Milatics* > *Milatic*, *Pilcsák* > *Pilchak* stb.

sz > s: *Szabó* > *Sabo*, *Szólósy* > *Sólósy*, *Veszprémi* > *Vespremi*, *Ravaszdy* > *Ravasdy*, *Koszó* > *Koso* stb.

s ~ ss > sh: *Béres* > *Beresh*, *Dudás* > *Dudash*, *Kis/Kiss* > *Kish²* stb.

²A *Kiss* a tíz leggyakoribb családnév egyike Detroitban is. Ennek ellenére csak két olyan előfordulást regisztráltam, amikor nem változtatták meg az írásképet *ss*-ről *sh*-ra, szemben az

j ~ ly > y: *Balajthy* > *Balaythy*, *Bujtás* > *Buytas*, *Jagadics* > *Yagadics*,
Jámbor > *Yambor*, *Jandó* > *Yando*, *Major* > *Mayor*, *Szulyák* > *Suyak* stb.

Néhány további példa a korpuszból:

e > a: *Eperjesy* > *Aperjesy*, *Pekk* > *Pack* (ez egyben példa a *kk* > *ck* változásra is).

a > o: Szóvégi helyzetben, egyetlen név, a szintén gyakori *Varga* > *Vargo* minden
írott előfordulásában o-s változatban szerepelt.

zs > z: *Boldizsár* > *Boldizar*, *Bozsik* > *Bozik*, *Lezsák* > *Lezak* stb.

gy > j: *Gyurkó* > *Jurko* (szókezdő helyzetben).

Az eddig bemutatott családnevek, az idegen eredetűeket leszámítva, még
utalnak viselőjük magyar származására, bár olykor ez téves következtetésekhez is
vezethet (vö. CSAPO 1983: 35–6). A másik végponton a felvett angol nevek
helyezkednek el. Vannak azonban közbülső "állomások" is.

Az egyik ilyen típust éppen az a törekvés eredményezi, amikor az íráskép
módosításával nagyon tudatosan igyekeznek megőrizni az eredeti hangzást: pl.
Gatesy < *Géczy* vagy *Kastely* < *Keszthelyi*. A másik igen gyakori köztes típus azon
nevek osztálya, melynek elemei mind a magyar, mind az angol névkészletben
megtalálhatók. Ebben az esetben a bevándorló új vezetékneve egyszerű fordítás
útján jön létre: *Angyal* > *Angel*, *Jakab* > *Jacobs*, *József* > *Joseph*, *Károly* > *Charles*,
Király > *King*, *Konrád* > *Conrad*, *Kovács* > *Smith*, *Molnár* > *Miller*,
Miklós > *Nicholas*, *Szabó* > *Taylor*, *Szakács* > *Cook* (az utóbbira egyetlen példát
találtam).

A fentebb bemutatott detroiti magyar családnév-módosításokat az emigráns
kisebbségi helyzet természetes velejárójaként értékelhetjük. A bevándorlóknak és
gyermeküknek alkalmazkodniuk kellett a megváltozott nyelvi, kulturális, gazdasági
környezethez és szokásokhoz. Ezek a változások a neveket sem kerülhették el.

Irodalom:

BENKŐ LORÁND 1948: A családnév-változtatás kérdései: Magyarosan 17 [1948]: 40–45.

CSAPO MARGIT 1983: A magyar nyelv használata Vancouverben és környékén: Nyelvünk és
Kultúránk 52 [1983]: 35–42.

FÁBIÁN PÁL 1948: Az amerikai magyarság nyelve. Magyarosan 17 [1948]: 33–40.

HAJDÚ MIHÁLY 1983: Magyar–angol, angol–magyar keresztnévszótár. ELTE, Magyar
Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest, 1983.

HAUGEN, EINAR 1969: The Norwegian Language in America: A study in bilingual behaviour.
1–2. Second Edition. Indiana University Press, Bloomington.

KONTRA MIKLÓS 1990: Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Linguistica series
A, Studia et Dissertationes 5. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

A Szent Kereszt Egyházközség 75 éves jubileuma 1905–1980. Jubileumi évkönyv. Holy Cross
Parish, Detroit.

Detroiti Újság 1923. évi július 6-i, július 20-i és 27-i száma; 1956. február 3-tól 1957. június 28-
ig megjelent számai.

BARTHA CSILLA

összes többi névvel, amelyeknél igen nagy volt az ingadozás. Közrejátszhat ebben, hogy a *kiss*
főnévként ('csók') és igeként ('csókol') is része az angol szókészletnek, s noha nem tabu-szó, s
az amerikai névadási szabályok nagyon liberálisak, ez a név eredeti formájában derűltsegre,
viccelődésre adott okot. Mindezt adatközlőim az interjúkban megerősítették.

Mondatstruktúrájú összetett személynevek a törökben

Az Onomasticon Turcicum ([Török Személynévtár]. Gyűjtötte: RÁSONYI LÁSZLÓ. Közreadja: BASKI IMRE. [Szerkesztés alatt]) kiadásra való előkészítése és saját török névgyűjtéseim közben már régen felfigyeltem a török összetett nevek különféle igealakokat és igeneveket is tartalmazó igen változatos és gazdag rétegére. Jóllehet a magyar és a török személynévrendszer a nevek lexikáját, a képzett és összetett nevek grammatikáját – sőt szintaxisát – és a névadás indítékait tekintve számtalan rokon vonást mutat, a magyarból szinte teljesen hiányoznak a *Yel-aldi* 'szél elvitte', *Qanal-geldi* 'kanális (meg)jött' és az *Ul-tuwgan* 'fiú született' típusú összetett nevek (vö. ZELLIGER ERZSÉBET, Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban: NÉ. 13 [1991]: 15–31).

Mind a magyar, mind pedig a török összetett nevek nyelvtani szempontból szóösszetételek, amelyek a köznevekhez hasonlóan különböző szókapcsolatokból (szószerkezetekből) keletkeztek, s ezért mindig van közöttük valamilyen mondattani viszony (ZELLIGER i. m. 15). A szóösszetétel a török nyelvekben is a szóalkotás szintaktikai módja, amelynek során az új szavak meghatározott modellek alapján keletkeznek. Egyes összetett nevek eredeti modelljét azonban csak az elemi mondatok szintjén találjuk meg. A török nyelvekben igei alaptagú szókapcsolatokból és egyszerű mondatokból számos személynév keletkezett, sőt keletkezik még napjainkban is. E személynevek mindegyike összetett név, különbség csak szerkezetükben és eredetükben van.

Az igei, igenévi eredetű egyszerű magyar és török személyneveket már GOMBOCZ ZOLTÁN összevetette (Árpádkori török személyneveink. MNyTK. 16 [1915]), de igei komponensű összetett személynévvel – az *Oluptulmát* leszámítva – nem foglalkozott. GOMBOCZ nyomán TERESTYÉNI utalt még egyes igei származású ómagyar személynevek (*Nemel*, *Numuogi*, *Numuolou* stb.) török megfelelőire (*Tepremez* 'nem mozduló, nem élő', *Bolmaz* 'nem-levő') (TERESTYÉNI FERENC, Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. MNyTK 59 [1941]: 43–44).

GOMBOCZ és MELICH hatására RÁSONYI LÁSZLÓ a török nevek kutatásának szentelte egész munkásságát. Mivel főként a személynévadás lélektana és a hozzá kapcsolódó jelentéstani kategóriák érdekelték (RÁSONYI LÁSZLÓ, Sur quelques catégories de noms de personnes en turc: ALingu. 3 [1953]: 323–350; Uó, Der Frauennamen bei den Türkvölkern: UAJb. 34 [1962]: 223–239; Uó, The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Bp., 1976. 207–223; Uó, Remnants of theophoric names in Turkic name giving: Belleten 46. Ankara, 1982. s. 182, 291–6), a neveket csupán néhány esetben elemezte morfológiai sajátosságai alapján is (RÁSONYI LÁSZLÓ, A kiskunsági *-li*, *-li* > *-la*, *-le* képzős földrajzi nevek: MNy. 52 [1956]: 52–61; Uó, Les noms de nombre dans l'anthroponymie turque: AOH. 12 [1961]: 45–71; Uó, Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques: AOH. 15 [1962]: 233–43). Az összetett nevek alapos, formai jellegzetességekre is

kiterjedő vizsgálatára vállalkozott azonban G. F. SZATTAROV tatár, majd őt követve A. G. SAJHULOV baskíriai névkutató (SZATTAROV, G. F., Otlagolnije antroponimi v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja 3. Ufa, 1973. 41–8; Uó, Antropotoponimija Tatarszkoj ASzSzR. Avtoref. dissz. doktora fil. nauk. Kazany, 1975; Uó–SZUBAEVA, R. H., Osznovnie komponenti szlozsnihi imen v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja 4. Szaranszk, 1976. 65–73; SAJHULOV, A. G., Tatarszkie i baskirszkie licsnie imena tjurkszkogo proiszhozsdenija. Avtoref. dissz. kand. fil. nauk. Moszkva, 1978; Uó, Antroponimiceszkie szisztemi tatarszkogo i baskirszkogo narodov. Programma szpeckursa. Ufa, 1981. [tatár nyelven]; Uó, Tatarszkie i baskirszkie licsnie imena tjurkszkogo proiszhozsdenija. Ufa, 1983).

Az Onomasticon Turcicum több mint 60.000 személyneve között számos olyan összetett név akad, amelynek komponensei valamilyen mondattani kapcsolatban állnak egymással. Közülük itt csupán azokat mutatom be, amelyek egyszerű mondatokra visszavezethetők, s amelyeknek az állítmányát valamilyen igealak testesíti meg. E nevek döntő többségükben két komponensből állnak: az alanyból [S], annak hiányában esetleg más mondatrészből (tárgyból [O], határozóból [Adv] stb.), és az azt követő állítmányból [P], amely leginkább valamilyen igealak [V] vagy igenév.

I. Az állítmányi komponens [P(V)]

1. Az összetett nevekben szereplő igetövek

al- '(el)venni'; *baq-~bax-* 'nézni'; *bas-* '(le)nyomni, támadni, leküzdeni; (be)lépni, beköszönten'; *bol-~bul-* 'lenni'; *ber-~ver-~bir-~vir-* 'adni'; *čap-~čab-* 'csapni; futni'; *doğ-~duğ-~toğ-~tuğ-~tuw-* 'születni'; *dur-~tur-~tor-* 'állni, (meg)állni; (meg)maradni, élve maradni'; *em-* 'szopni'; *gel-~gil-~kel-~kil-* '(meg)jönni, (meg)érkezni'; *yağ-* 'esni (eső, hó)'; *qal-* '(meg)maradni'; *qon-* 'megszállni, letelepedni'; *tap-* '(meg)találni'; *tuy-* 'érezni, észrevenni'; *tut-* '(meg)fogni'; *ur-* 'ütni'; *ül-* 'meghalni'. E tövekhez kapcsolódnak az alábbi igealakok jelei.

2. Állítmányi funkcióban szereplő igealakok

2.1. Vpast(-di) (Verbum finitum, praeteritum definitum)

Az összetételekben szereplő múlt idejű igealakok közül a leggyakoribb. Megfelel az indoeurópai nyelvek általános, folyamatos és befejezett múltat kifejező igealakjainak. Jele: *-di-~dī-~ti-~tī-~du-~dū* stb.

2.2. Vpast(-gen) (Praeteritum indefinitum)

A határozatlan múlt időkhöz tartozik. Kifejezi a múltban lejátszódott cselekvés eredményét, s a jelennel való kapcsolatát, másodlagosan pedig azt, hogy a beszélő nem volt tanúja az eseménynek. Jele: *-ğan-~gen-~gän-~qan-~ken-~kän*.

2.3. Vpast(-miš) (Praeteritum indefinitum)

Oguzos jellegű határozatlan múlt idejű igealak, amely feltehetően már az ótörök nyelvekben együtt létezett az előzővel. Modális jelentésként a saját szemmel nem látott történéseket fejezi ki. Önálló névként, vagy összetett nevek első komponenseként, jelzői szerepben álló múlt idejű melléknévi igenév. Jele: *-miš-~miš-~muš-~müš*.

2.4. Vaor(-ar) (Aoristos, általános jelen és jövő)

Az őstörökben keletkezett és igen elterjedt melléknévi igenévi eredetű igealak. Melléknévi igenévként ma egyik török nyelvben sem használják. Eredetileg is inkább a cselekvés lehetőségét, potenciális voltát fejezte ki, pl. az *uçar quş* szókapcsolat jelentése nem annyira '(az adott pillanatban) repülő madár', hanem inkább 'madár, amely képes repülni'. Jele: *-ar ~ -er*. SZATTAROV megállapítása szerint jelentős mennyiségű tatár név keletkezett ebből az igealakból (Otglagolnije antroponimi v tatarszkom jazike: Onomasztika Povolzsja 3. Ufa, 1973. 47).

2.5. Vaor(-maz) (Aoristos, tagadó alak)

A fenti igealak tagadó formája eredetileg szintén melléknév. A Vaor(-maz) +N típusú szókapcsolatokban (pl. **kälmas kişi* 'az ember, aki nem jön; a nem jövő ember') és a belőlük keletkezett összetett nevekben jelzőként szerepel. Jele: *-maz*, (*~ -mas*) *~ -müz* (*~ -mäs*) *~ -mez* (*~ -mes*)

II. Az alanyi komponens [S(N)]

Az összetételek alanyi [S(N)] részében szereplő szavak döntően alanyesetben álló főnevek (N). Egyes esetekben a tárgyias igékhez jelöletlen tárgyként is kapcsolódhatnak főnevek. Ilyenkor az alany-állítmányi névszerkezet ki nem fejezett – de odaértendő – alanya az újszülött gyermek, vagy az, aki a nevet kapja. Ennek megfelelően a névszerkezet: [S(N)]+O+P(V)] pl. *Süt-emgen* 'tejet szopott'. Arra is találunk példát, hogy különböző egyéb mondatrészek kapcsolódnak ugyanígy az állítmányi komponenshez. Az alanyi komponens sokat elárulhat a névadás indítékáról, ezért fontos a főnévi elem lexikájának a vizsgálata is (A. G. SAJHULOV, Tatarszkie i baskirskie licnie imena tjurkszkogo proizshozsdenija. Avtoref. dissz. kand. fil. nauk. Moszkva, 1978. 13–20).

1. Természeti jelenségekkel, égkultusszal összefüggő szavak

ay 'Hold': oszm. *Ay-bastı* 'hold jött (született)', 19. sz. trkm. *Ay-dogdı(-bek ~ -xan)* 'hold született (kelt)', 12. sz. maml. *Ay-toğdı* 'ua.', 17–18. sz. bask., nog., tat. *Ay-keldi(-gildi)* 'Hold jött (született)', 16. sz. oszm. *Ay-dogmuş* 'hold született'; *gün ~ kün* 'Nap; fény, ragyogás': 17. sz. tat. *Kün-berdi* 'Nap adta', őtörök *Kün-toğdı*, 12–14. sz. maml., óoszm. *Kün-dogdı ~ Gün-dogdı* 'Nap született', *Kün-gildi* 'Nap jött', ujj. *Kün-bermiş ~ Kün-birmiş* 'nap adta (a gyermeket)', *Kün-toğmiş* 'nap (fény, ragyogás) született'.

2. A szó mágikus erejébe vetett hit alapján adott nevek (óvónevek) lexikája.

Talán ide sorolhatjuk az ún. teofór, azaz istennel kapcsolatos neveket is (RÁSONYI, The Psychology and Categories of Name Giving... 217; Uő, Remnants of theophoric names...).

Allah nevének különféle változatai: pl. kzk. *Alda-berdi* 'Allah [(fiú)gyermeket] adott; Allah adta', tat. *Alla-birde* 'ua.', özb., trkm., nog. *Alla-berdi* 'ua.', kpk. *Alda-bergen*, *Alla-bergen*; *xodā ~ xudā ~ xuday ~ quday ~ qudā ~ xoday* 'isten': *Xoda-berdi*, *Xuday-berdi* (*~ -verdi*), *Xudā-berdi* (*~ -verdi*) 'isten (gyermeket) adott', *Quday-baqti* 'isten benézett', *Quday* (*~ Qudā*)-*berdi* 'isten adta', kzk., kpk., trkm. *Quday-bergen*, tat. *Xoday-birgen* 'ua.', kzk. *Xuday-bergen* 'ua.'; *oğan* 'isten': *Oğan-berdi* 'isten adta'; *tañri ~ täñri* 'isten': kzk., tat., bask., özb. *Tañri-berdi*, *Tañri-bergen* 'ua.', 16. sz. krmtat., lit.tat., tat., trkm., *Täñri-berdi*, kzk. *Täñri-birdi*; *Täñri-bermiş* 'ua.';

3. A növény- és állatvilággal kapcsolatos szavak. (esetenként a totemizmus, vagy más kultikus hagyományok alapján keletkező nevekben)

at 'ló': 18. sz. bask. *At-emgen* 'lovat szopott'; *it* 'kutya': bask., tat., kzk., szib.tat. *It-emgen* 'kuttyát szopott', trkm. *It-almaz* 'kutya nem veszi (viszi) el', kpk. *It-ĵemäs* ~ *Īt-ĵemes* 'kutya nem eszi (meg)'; *qoš* 'madár': 18. sz. bask. *Qoš-berdi* 'madár adta', *Qoš-kildi* 'madár jött'; *quy* 'juh': kzk. *Quy-keldi*, *Quy-gildi* 'juh jött';

4. A már nagyon várt gyermek megszületése után érzett öröm és büszkeség kifejezése

arslan 'oroszlán': ujj., 12–13. sz. maml. *Arslan-toġmīš*, oszm. *Aslan-doġmuš* 'oroszlán született'; *asiq* 'nyeremény': ujj. *Asiq-bulmīš* 'nyeremény született'; *bars* 'párduc': *Bars-tuġan* 'párduc született'; *bek* ~ *biy* 'úr (méltóságnév)': kpk. kzk. *Bek-bergen* 'úr adta', *Bek-tuġan*, *Biy-tuġan* 'úr született'; *jan* 'lélek; szív': *Jan-tuġan* 'lelkecském született'; *dawlet* ~ *däwläw* 'gazdagság, méltóság; ország; szerencse': kzk. *Dawlet-berdi* 'gazdagság adta', kzk. *Dawlet-keldi* 'gazdagság jött', trkm. *Däwläw-geldi* 'ua.', tat. *Däwläw-kildi* 'ua.', trkm. *Däwläw-durdi* 'gazdagság megállt (nem ment tovább), vagyis gyermek született'; *dos* 'barát': *Dos-bergen* '(isten) barátot adott'; *er* ~ *ir* 'férfi; férj; hős férfiú; harcos': 16. sz. oszm. *Er-doġdu* 'hős, férfi született', 16. sz. oszm. *Er-verdi* 'férfi, harcos adta', 18. sz. tat., bask. *Īr-tuġan*, ujj. *Er-toġmīš* 'férfi született'; *eš* ~ *iš* '(úti)társ, barát; pár': 17. sz. nog. *Eš-buldī* 'társ lett', 16. sz. özb. *Eš-keldi* '(segítő)társ jött (született)', 18. sz. tat., bask. *Īš-tuġan* 'ua.'; *güyc* 'erő': trkm. *Güyc-geldi* 'erő jött (született)'; *kenč* 'gyermek, kölyök': ujj. *Kenč-toġmīš* 'gyermek született', *Kenč-turmīš* 'a gyermek élve maradt'; *qul* 'rab, szolga': 17. sz. krmtat., kzk. *Qul-boldi* '(isten) rabja lett (született)', 18. sz. bask. *Qul-buldī*, *Qul-tuġan* 'ua.'; *mal* 'állatok; vagyon; gazdagság': kzk. *Mal-geldi* (személy- és helynév) 'a ménes megjött; gazdagság jött (gyermek született)'; *nur* 'fény': kzk. *Nur-bulġan* 'fény, (szemünk) fénye lett'; *oġul* 'fiúgyermek': 13/14. sz. ujj. *Oġul-yümiš* (női név) '(egy) fiú elveszett (eltűnt)'; *tay* 'csikó': *Tay-boldi*, *Tay-geldi* 'csikó (fiú) lett, jött (született)'; *tiläw* 'kívánság': 17–18. sz. bask., kzk., szib.tat. *Tiläw-berdi* 'kívánság adta (azaz kívántuk, hogy szülessen)', kzk. *Tiläw-bergen* 'ua.'; *ul* 'fiú': kpk. *Ul-tuwġan* 'fiú(nak) született' (női név). (E nevek egy része besorolható a 8. vagy 9. csoportba is).

5. A születés körülményeit (idejét, helyét, az időjárását stb.) leíró szavak

anna 'péntek': trkm. *Anna-berdi(-bek)* 'péntek adta (úr)', trkm. *Anna-geldi* 'péntek jött'; *araz* 'böjt': trkm. *Araz-berdi* 'böjt adta'; trkm., kirg., kzk. *Araz-geldi* 'böjt(kor) jött'; *bazram* 'ünnepe': trkm. *Bayram-geldi* 'ünnepe(kor) jött'; *ĵuma* 'péntek': nog. *Ĵuma-keldi* 'péntek(en) jött'; *ĵol* 'út': kzk. *Ĵol-berdi* 'út (~ utazás) adta, úton született'; *ġurban* ~ *qurban* 'áldozat; az áldozatbemutatás ünnepe (a holdév utolsó hónapja, amelynek 10. napján áldozatot mutattak be [SZOPIEVA, G. K., Lekszicseszkie isztocsnjiki licnih imen u turkmen: Onomasztika Szrednej Azii. Moszkva, 1978. 180]): trkm. *Ġurban-berdi* 'ġurban adta (hozta)', *Ġurban-durdi* 'ġurbannak vége lett', kpk. *Qurban-berdi* 'qurban adta', trkm. *Qurban-geldi* 'qurban elérkezett (amikor született)'; *Īl-qondī* 'a nép megszállt, letelepedett; a béke (nyugalom) eljött'; *yaz* 'tavasz; nyár': trkm. *Yaz-berdi* 'tavasz adta', trkm. *Yaz-geldi* 'tavasz jött'; *yel* 'szél':

oszm. *Yel-aldī* 'szél elvitte'; *qar* 'hó': 16. sz. özb. *Qar-yağdī* 'hó esett'; *tañ* 'hajnal': kzk. *Tañ-atqan* 'hajnal lett', kpk., tat., bask., trkm., özb., nog. *Tañ-atar* 'hajnal lesz'.

6. A gyermek tulajdonságaira utaló szavak

esän ~ isän 'egészséges': kzk., trkm. *Esän-geldi*, kpk., kzk. *Esän-keldi*, tat., bask., kzk., *İsän-gildi* (~ *kildi*) 'egészséges(en) jött (született)', *İsän-baqti* 'egészséges(en) nézett be (jött el, született meg)', *İsän-berdi* '(isten) egészség(et) adott'; *qara* 'fekete': *Qara-bulğan*, *Qara-tuğan* 'fekete lett, fekete született'.

7. Foglalkozásnevek, méltóságnevek és társadalmi helyzetet kifejező szavak,

amelyek a születéskor érkező, vagy a közelben elhaladó személyre utalnak
bay 'úr, gazdag, vagyonos ember': tat., krm., kzk. *Bay-geldi* ~ *Bay-gildi* 'úr jött', tat., bask. *Bay-buldī* ~ *Bay-boldī* 'úr lett'; *bek* 'úr, előljáró': bask., tat. *Bek-berdi* 'úr adta'; *biy ~ bi* 'úr, előljáró': tat., bask. *Bi-boldī* ~ *Bi-buldī* 'úr lett (született)'; *čura* 'rab; földműves': tat. *Čura-kildi* 'rab jött'; *xan ~ qan* 'kán, uralkodó': *Xan-geldi* (~ *keldi*, ~ *kildi*), *Qan-keldi* (~ *kildi*, ~ *gildi*) 'a kán, az uralkodó jött el'; *xoĵa* 'mohamedán egyházi személy, pap, tanító': 16. sz. özb. *Xoĵa-berdi* 'a hodzsa adta', kzk. *Xoĵa-geldi* (~ *keldi*) 'a hodzsa jött el'; *imam* 'mohamedán egyházi személy, előimádkozó': kzk. *İmam-berdi* 'az imám adta', kzk. *İmam-bergen* 'ua.>'; *qoĵa ~ quĵa* 'gazda': kzk. *Qoĵa-geldi* 'a gazda jött', *Qoĵam-bergen*, *Quĵam-berdi* 'gazdám adta'; *qunaq* 'vendég': 18. sz. bask. *Qunaq-kildi* 'vendég jött'; *soltan ~ sultan* 'szultán, uralkodó': tat. *Soltan-gildi*, *Sultan-geldi* 'a szultán jött el (született meg)'; *šad* 'a kagán öccsének, vagy fiának a méltóságneve': *Šad-geldi* 'a sád jött'; *šax* 'sah, uralkodó': *Šax-verdi* 'a sah adta'; *törä ~ törö ~ türä* '(méltóságnév); úr; cári hivatalnok': kzk. *Törä-geldi*, kirk. *Törö-geldi*, kzk. *Türe-geldi* 'a töre jött el'. E nevek egy része a 9. csoportba is tartozhat.

8. Kisebb-nagyobb események a születés idején

at 'ló': 18. sz. bask. *At-emgen* 'ló (~ lovat) szopott'; kzk. *At-tuğan* 'ló született'; *el ~ il* 'ország, haza; erő, bátorság; nyugalom, béke': ujj. *El-almiš*, *El-basmiš*, maml. *El-tutmiš* ~ *İl-tutmiš* 'országot foglalt', tat. *El-boldī*, bask. *İl-boldī* 'béke, nyugalom lett', kzk., tat., bask., trkm. *El-keldi*, 11. sz. maml. *El-toğdī*, *İl-aldī*, *İl-baqti*, *İl-boldī*, *İl-buldī*, *İl-gildi* *İl-tuğdī*, tat., bask. *İl-duğan* ~ *İl-tuğan* 'ország (ura, vígasztalója) született', *İl-yiğmiš* 'országot rombolt'; *it* 'kutya': bask., tat., kzk., szib.tat. *İt-emgen* 'kutya (~ kutyát) szopott'; *yaĵi ~ yaw* 'ellenség': *Yaĵi-bastī* 'az ellenség támadott, győzött', *Yaw-gildi* 'ellenség jött', 17. sz. tat., 18. sz. bask. *Yaw-qačti* 'az ellenség elmenekült'; *köč* 'költözés, nomád karaván,tábor': 13. sz. maml. *Köč-qondi* 'a nomád karaván megszállt'; *quran* 'Korán': *Quran-geldi* 'a Korán eljött (azaz elhozták)'; *qurt* 'farkas': trkm. *Qurt-geldi* 'farkas jött'; *süt* 'tej': kzk. *Süt-emgen* 'tejet szopott'; *toy* 'lakoma': 17. sz. tat., 17–18. sz. bask. *Toy-gildi*, tat. *Toy-kildi* 'lakoma (idején) jött (született)';

9. A kívánság- és sorsmeghatározó nevek szerkezete és lexikája. Az épphogy megszületett gyermeknek kívánnak hosszú életet, jó egészséget, boldogságot, bátorságot, szépséget, hatalmat és gazdagságot. A szülők a név mágikus erejében bízva próbálták kedvezően befolyásolni az újszülött sorsát. Éppen a sokféle indíték miatt nehéz csoportosítani az idetartozó főneveket. E nevek jellegzetes igeformája egyszerű és összetett nevekben egyaránt a felszólító módú második [Vimp2] és

harmadik személyű [Vimp3] igealak. Mindkét típusból hiányzik a megszületett gyermek (az alany [S]) említése, mivel magától értetődő, hogy ő a megnevezett cselekvés (majdani) elvégzője. Ennek megfelelően a tipikus névszerkezet: (S)+Nx+P(Vimp2) ~ (S)+Nx+P(Vimp3) ~ (S)+Nx+(Vaor) ~ (S)+Nx+P(Vaor(neg)). (Az Nx komponens az ige jelentésétől függően lehet jelölt vagy jelöletlen tárgy [O], esetleg valamilyen más esetben álló főnév, sőt még melléknév is.)

at 'ló': kzk., trkm. *At-čabar*, kpk. *At-šabar* 'lovat galoppoztat', kzk. *At-četer* 'lovat utolér', bask. *At-yetär* 'ua.'; *bay* 'úr, vagyonos ember': kzk., tat. *Bay-bolsun* ~ *Bay-bulsin* 'gazdag legyen', kzk. *Bay-tursun* ~ *Bey-tursun* '(a gyermek) gazdagon éljen, úr legyen'; *Bay-bol* (~-*bul*) 'gazdag légy!'; *bek* 'úr, vagyonos előjáró': *Bek-bol* 'úr légy!'; *biy* ~ *bi* 'úr': tat. *Bi-bul* 'úr légy!'; *jaw* 'ellenség': lit.tat. 16. sz. *Jaw-bas* 'ellenséget győzz le!'; *dos* 'barát': kzk. *Dos-bolsun* 'barát legyen'; *el* 'ország, birodalom' (l. fentebb): *El-basar* 'országot foglal', ujj. *El-teber* ~ *İl-teber* 'birodalmat tipor; birodalmat tipró (méltóságnév)', trkm, kzk., özb. *El-tüzer* 'országot szervez, igazgat'; *eš* 'társ, barát': kzk. *Eš-bolsin* 'társ(unk) legyen, barát legyen!'; *yaw* ~ *jaw* 'ellenség': 18. sz. kzk. *Jaw-basar* 'ellenséget győz (majd)', türkm., kpk., kzk. *Yaw-basar* 'ua.'; *yogurt* 'joghurt': oszm. (személynévi eredetű falunév) *Yogurt-yemez* 'joghurtot nem eszik (majd)'; *qoy* 'juh': kzk., kpk. *Qoy-baqar* 'juhót őriz (majd)'; *köp* 'sok, sokat': kzk. *Köp-jasar* 'sokáig él (majd)'; *mal* 'jószág; vagyon, gazdagság': kzk. *Mal-bağar* 'jószágra (vagyonra) vigyáz majd', kzk. *Mal-tabar* 'jószágot (vagyont) talál (gyűjt) majd'; *tay* 'csikó': *Tay-bağar* 'csikó(ra) vigyáz, csikót gondoz', kzk. *Tay-čabar* 'csikót futtat (galoppoztat)'.

Rövidítések

A TESz.-ben használtaktól eltérő rövidítések: *kpk.* – karakalpak, *krm.tat.* – krími tatár, *kzk.* – kazak, *lit.tat.* – litvániai tatár, *maml.* – mameluk kipcak, *özb.* – özbek, üzbec, *szib.tat.* – szibériai tatár, *trkm.* – türkmén

BASKI IMRE

Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez)

1. A hetvenes évek végén a székelyek településtörténetéről a nyelvtudomány szemszögéből két előadást is tartottam fölkérésre az MTA Középkori Munkaközösségében, valamint a Magyar Néprajzi Társaságban. Az előadások szövegét azóta sem jelentettem meg, csak később rövid summázatot adtam róluk interjú formájában, amely a Honismeretben (1985/5), valamint az Új Erdélyi Múzeumban (1990) jelent meg. Elsősorban az előadásban, de az interjúban is megemlegettem néhány olyan víznevet, amelyek az Árpád-kori magyar nyelvterületnek különféle nyelvészeti-névtani kritériumok alapján kimondottan gyepűvédelmi peremein – nyugaton és északon –, az egykori székelységhez

köthetően feltűnő azonosságot mutatnak a keleti Székelyföld neveivel. Az akkor jobbra csak megemlített nevekhez óhajtok most néhány kiegészítő megjegyzést fűzni.

2. *Kebele* a Lendvával egyesülve jobbról a Kerkába ömlő, viszonylag jelentékeny nagyságú patak neve, mely Vas déli részén és Délnyugat-Zalában számos községen halad keresztül. A rá vonatkozó legkorábbi adat: 1236: "rivulum quod dicitur *Kebela*" (ZalaOkl. 1: 10). Róla kapta nevét az a "terra", amely több adatban is zalai várföldként említetik: 1271: *Kebele*, *Kebeleyscentmartun*, 1342: *Kebelemellyk* (uo.), vö. még: 1329: "Possessiones de iuxta *Kebelie*", 1381: "Poss. *Kebelye* et alia *Kebelye*". A víznév ma is él *Kebele-patak*, *Kebele-patak* és *Kebele* formákban (Zala m. fn. 327, 341, 357, 367 stb.). – KNEIÉSA (Erdély víznevei 13; MNy. 44 [1948]: 104–5) e víznevet a szláv *kobyła* 'kanca' szóból származtatta, s ezt fogadta el MIKÉSSY (MNy. 45 [1949]: 64–5), valamint KISS (FNESz. *Kebele*¹ a.).

A *Kebele* név feltűnik a Székelyföldön, Marosszéken, továbbá Udvarhelyszéken is. A marosszéki adatok egyazon víz mellett fekvő helységek nevére utalnak: 1567: *Kebele* (SzékOkl. 2: 217) és 1505: *Kebele Zenthywan*, *Kebele Zenth Iwan* (uo. 8: 211, 213, 217). A kérdéses víz a Poklospatakba folyik, melynek mai neve *Hosszúpatak* (ORBÁN 4: 181); korábbi neve azonban alighanem *Kebele* volt, amit a völgyében fekvő két község névkapcsolata, illetőleg *Szentiván* régi, tehát nem új közigazgatási *Kebele* jelzője is mutat. E nevet víznévnek sejtettem már korábban is (MNy. 43 [1947]: 263), és KNEIÉSA szintén felvetette e lehetőséget (MNy. 44 [1948]: 11). – KNEIÉSA ezt is szláv eredetűnek mondja, és a szl. *kobylá*-ból származtatja (i. h.). MIKÉSSY (MNy. 45 [1949]: 65–8) viszont ennek ellentmond, és a m. *kebel*-t ajánlja etimonként, rámutatva e szó régi magyar térszínformanevi alkalmazásaira, 'hajlat, bemélyedés, völgy'-féle jelentéssel. Ezt a marosszéki *Kebelé*-re nézve KISS (i. m. 702, *Kebele*² a.) is elfogadja.

Az udvarhelyi adat arra a vízre vonatkozik, amely Etéd felől Martonos alatt ömlik a *Gagy*-ba; neve: 1868: *Kebeled pataka* (ORBÁN 1: 145). Etimonját én is (i. h. 263), MIKÉSSY is (i. h. 68) a marosszéki *Kebelé*-vel tartjuk azonosnak.

Az adatok bemutatása után visszatérve a Zala megyei és a székelyföldi víznevekre, úgy vélem, hogy e *Kebele* etimonokat aligha lehet egymástól elválasztani. A puszta névtani azonosság ügye természetesen mindenekelőtt az etimonon fordul meg. MIKÉSSY (i. h. 68) jól látja, hogy a székelyföldi *Kebelé*-k mögött – részben hangtani okokból – sem rejtőzhet KNEIÉSA *kobylá*-ja. Ha ez a negatívum a zalaira is igaz lenne, akkor a névazonosság valószínűsége – a *kebel* etimontól függetlenül is – jelentékenyen megnövekedhetne. Kérdés azonban, hogy arra valóban jó-e a KNEIÉSA megadta etimológia. Jó érvnek látszik mellette, hogy KNEIÉSA (Erdély víznevei 13) szerint ennek első adata ilyen: 1208: "aqua *Kobula*". Ezzel az adattal azonban két baj is van. Az egyik az, hogy nem első, sőt nem is eléggé korai adat, mert valójában átfirt oklevélből való, 1372-ből (I. SZENTPÉTERY, KritJ. 1: 76). A másik az, hogy a szóban levő zalai vízre, völgyre, helységre az adatok tucatjai, köztük a szóban levő *Kobulá*-t jópáran időben megelőzők is (az 1236-i *Kebela* némi kivételével, erről l. még alább) mindig a *Kebele* formát mutatják. A teljesen veláris szl. *kobylá*-ból pedig a magyarban nem lesz *Kebele*, erre nincs sem ok, sem példa. Lett azonban belőle persze magyar

Kabala, Kabola helynév, köztük víznév is, erre valóban számos példa van (l. MIKESY: i. h. 62–3 is). Mi magyarázhatja azonban az egyébként általánosan *Kebele* formájú névnek az 1373-i adat mutatta *Kobula* formáját? Valószínűleg az, hogy a szóban levő terület a XIV. században éppen úgy, mint manapság, a szláv nyelvterület közvetlen szomszédja, ahol a szláv nyelvi névalakok évszázadok óta máig közönségesek. Egy eredetibb magyar *Kebele* forma pedig a szlovénban is, a szerb-horvátban is könnyen válhatott *Kobula, Kobila, Kobulje, Kobilje* stb. alakká, hisz ott van rá az analógiás-népetimológiás átváltásra kitűnően kínálkozó szl. *kobyła* közszó, meg ott vannak a szláv nyelvterületen szélteben ismert *Kobilja, Kobilje* stb. helynevek (l. pl. Kiss i. m. *Kebele*¹ a. is). Így aligha véletlen, hogy éppen az itteni magyar *Kebele* helység neve szlovénül ma is *Kobilje*. – Egyébként az 1236-i magyar *Kebele* alakot szóvégi *a*-ja miatt egyáltalán nem szükséges a *kobyła* szláv nyelvi belejátszásával valamiféle "szlávositásként" felfognunk; ez az ómagyar illeszkedési viszonyok ismeretében szépen illeszthető a tömeges magyar *Kebele* formához.

Mіндеzen túlmenően, e *Kebele*-k etimonja amúgy sem perdöntő a nyugati–keleti nevek azonossága kérdésében. Sokkal többet nyom a latba, hogy a név e formájában nagyon speciális alakulat, sőt unicum a magyar névadásban: csak a zalai és a székelyföldi nevek képviselik. Megvallom, engem MIKESY tetszetősnek látszó – és a KNIEZSA-félénél mindenképpen jobban számításba vehető – etimológiája a *kebel* térszínformanévvvel kapcsolatosan nem győz meg. A jelentéssel nem volna baj, hiszen a névpár mindkét tagjában hegyek közt levő, illetőleg hegyek közül kitáruló folyóvölgyről van szó. Az alak nem stimmel eléggé. Egyrészt a m. *kebel* szónak az első *e*-je a zárt, a második nyílt, a *Kebele*-ben viszont – ahol meg tudjuk fogni – éppen fordított a helyzet (a székelyföldi alak nyílt *e*-ző területről való, nem ad támpontot). – Másrészt MIKESYnek azt a feltevését, hogy a *Kebele* a *kebel* E/3. birtokos személyjeles formája, bajos elhinni, hiszen a tőle a *kebel* földrajzi névi alkalmazásaira felhozott – egyébként eléggé szórványos – példák mindig jelöletlen vagy jelölt összetételek utótagjai (l. i. h. 65–7), önállósodásukra se adat, se ok nincs. A feltűnően önálló *Kebele* – ha alapetimonja magyar, és mégis a *kebel*-hez kapcsolódik, ami éppenséggel nem teljesen kizárt – sokkal inkább képzős: *-a/-e* kiegészítő-nevesítő képzős alakulat lehet, erre ugyanis a magyar helynévadásban tömeges analógia van.

A nyelvészeti-névtani szempontból mindenképpen külön figyelemre méltó, egyedülálló teljes alaki egybeesésen túl a zalai és a székelyföldi *Kebele*-k azonosságát még más, névtanilag "külső" körülmények is alátámasztják.

A Kerka völgye és környéke az Árpád-kori magyar határőrvidék délnyugati sarkpontja volt: az Őrség széle, az egykori oklevelek által sokszor emlegetett "speculatores"-ek, "sagittarii"-k, "praeconii"-k területe (vö. pl. HOLUB, Zala m. tört. 1: 30–3). 1292-ben pedig egyenesen a Kebele partján feküdt, elpusztult Femesfalvával kapcsolatban merül fel egykori királyi örök földjének emléke (ÁÚO. 10: 32). Egykori székelyekhez kapcsolódó vonatkozásaira nemcsak az örvidék székely hagyományai, hanem egyéb kritériumok is mutatnak. Pontosan e vidéken ma is szélesebb nyelvjárási körzetétől teljesen elütő, *ö*-ző nyelvjárásziget ismeretes, mintegy húsz helységből állóan (l. PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Muravidék tájnyelvi atlasza. Bp., 1966); vö. az *ö*-ző *Keböle* alakokat is. Azonos jellegű *ö*-ző nyelvi részlegekre l. még a

szintén egykori székely vonatkozású Pozsony–Szenc környéki, valamint Kassa–Füzér környéki nyelvjárászigeteket! Ugyanitt, a Kerka völgyében emlegeti egy 1257. évi oklevél a *Chichov gepwe* és *Bud gepwe* helyneveket (ÁÚO. 7: 466); e nevek székely vonatkozásaira vö.: 1566: *Chijcho*-ban (SzékOkl. 2: 209), 1569: *Chijchiofalwa* (uo. 271) stb.; a *Bod*-ra vö. a tőlem jó régen írottakat (*Bod* és származékai a székelységnél: ErdMúz. 1947: 106–8). Azonkívül ott van az egyes "nyugati" magyar területek névanyaga és a székelység névanyaga közti igen számos, említett előadásomban is érintett párhuzam, köztük víznevek is (l. még alább is).

Mindezek után – úgy hiszem – nem erőszakolt a *Kebele* víznevek történeti egybetartozásáról szóló feltevés, s a véletlen egyezés lehetősége eléggé csekély.

3. A Vas megyei Strém ~ Ösztörmény folyócska *Cstk* nevére MELICH utalása (HonfMg. 383) alapján lettem figyelmes. E víz, mely a Felsőőről (Oberwarttól) nyugatra levő hegyekben ered, ma is legnagyobbbrészt német nyelvterületen folyik. Korai adataira l.: 1230 k.: "fluvius *Ezturmen*" (PRT. 1: 604). 1340: *Streym* (UrkBurg. 4: 291) (l. még Kiss, FNESz. *Strém* a.). Felsőőrön ma is *Ösztörmén* a neve (FelsSz.). *Cstk* ~ *Csik* neve azonban – MELICH (i. h.) némi bizonytalankodása ellenére – kétségtelen hitelességgel igazolható, de csak arra az említett legelső szakaszra, ahol kijön az Alpok előhegyei, dombjai közti völgyből, és magyar nyelvterületre érve a Pinkába torkollik: 1898: "a *Csik* (Strém) völgye", *Csikpatakba* (Vas vm. monogr. 6); *Cstkpatak* (Kemenestaródfa: Vas m. földr. nevei 447, 1910 körüli kataszteri térképről); *Cstk-patak* (Csákánydoroszló: uo. 456). SCHWARTZ ELEMÉR (NyugatMg.-i német hn-ek 184) szerint is *Csik* a víz magyar neve.

Bár a *Cstk* ~ *Csik* víznév korai adatainak hiánya feltűnő, mégis kevésbé valószínű, hogy itt valamiféle újabban, netalán mesterségesen keletkezett elnevezéssel volna dolgunk. Minden bizonnyal népi névadás ez, s aligha új, legföljebb lappangó az írásbeliség számára, s legföljebb nem a folyócska egész szakaszára, csak az alsóra vonatkoztatható. E lehetőségek azon alapulhatnak, hogy a víz egész hosszának csak kis részén folyik összefüggő magyar nyelvterületen, s így elnevezésének életére a német névvaltozat (*Strém*) és annak magyaros megfelelője (*Ösztörmén*) nyomta rá bélyegét, illetőleg szolgáltatta írásbeli rögzítésének hátterét.

A *Cstk* ~ *Csik* rövidítő vokálisú magyar nyelvterület névanyagához tartozik, ezért az *i* eredeti időtartama nem következtethető ki. Mint ahogy e név etimonja is csak ismeretlennek minősíthető, a magyar *csik* szavak (l. *csik*¹⁻²: TESz.) elnevezés-típológiai, biológiai, szótörténeti stb. okokból nemigen jöhetnek itt számításba. Viszont figyelemre méltó, hogy ez a szintén igen sajátos víznevünk éppen a délnyugati magyar nyelvterületen nem áll magában: az etimont illetően vele nyilvánvalóan azonos, noha a földrajzi objektum jelölése tekintetében nem egybetartozó párja van. Tudniillik ugyanígy hívnak egy, a Strém-Csik szakasszal földrajzilag össze nem függő, onnan mintegy 15 km-rel délebbre fekvő területet a Szala (Zala) folyó felső, Vas megyei szakaszánál, kb. azonos távolságra a fentebb tárgyalt *Kebele*-vidéktől. Adatai: 1853: *Csik völgy*, 1864: *Csikvölgy* (PAIS LÁSZLÓ, A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Bp., 1942. 20); vö. még *Csik-völgy* (Pankasz: Vas m. földrajzi nevei 491); *Csik-völgy* (Nagyrákos: uo.). Tekintettel a völgyre vonatkozó névadásra, az elnevezés eredetibb víznevet sejtet vagy legalábbis megenged.

A Strém alsó szakaszának, illetőleg völgyének *Csik* ~ *Csik* neve az elnevezés eléggé egyedi jellegére tekintettel is felidézi a keleti Székelyföld *Csik* tájnévvel való névtani azonosságának a lehetőségét, melyre említett előadásomban szintén utaltam. A feltűnő formai névegyezésen kívül itt is meg kell gondolni bizonyos földrajzi és történelmi körülményeket. Egyfelől azt, hogy a székelyföldi csíki (felcsíki) medence táji képe, fekvése könnyen felidézhetette a Csík–Strém kitaruló alsó völgyszakaszát, tehát alkalmat adhatott a névelvitel egyébként ismert jelenségére. Másfelől a Csík–Strém völgye a Kebele-vidékhez hasonlóan az egykori délnyugati magyar gypűvédelem területe volt, mely nyelvi–nyelvjárási és névtani szempontból több szállal kötődik a székelység történetéhez.

4. A magyar nyelvterület különböző pontjain tűnik fel egy szintén furcsa, sajátos víznév, a *Küsmöd*. Idézett előadásomban is rámutattam a székelység történetével való kapcsolatára, melyet később lényegében Kiss LAJOS (Nyr. 103 [1979]: 470–1) is elfogadott.

E víznév legkorábbi adatai a következők: 1. Abaúj megyében a Hernádba ömlő Szartosnak a jobb oldali mellékvize: 1267/1272: "fl. *Kusmeud*" (GYÖRFFY 1: 39, 78). Valószínűleg a mai *Szakályi-patak*-kal azonos. 2. Bihar megyében, az Ér jobb oldali mellékvize: 1369: "fluv. *Kusmewd*" (JAKÓ, Bihar m. 325). 3. Udvarhely megyében a Kisküküllő bal oldali mellékvize: 1597: *Kwsmöd wize* (ÚjSzékOkl. 2: 325); de a róla elnevezett, völgyében fekvő helység már 1332–1337-ben: *Cusmend* (ORTVAY, Mg. egyházi földleírása 2: 73, rossz olvasat, a helyes alak nyilvánvalóan *Cusmeud*).

E különleges alakú víznevek névtani – és egyúttal etimológiai – azonosságához kétség sem férhet; ugyanígy Kiss (i. h.). Az etimont KNEZSA (Magyarok és románok 1: 293) ismeretlennek mondja: Kiss "talán"-nal felveti azt a lehetőséget, hogy összetett név a *kis* + egy **med* 'száraz meder' (vö. pl. *meder*, *meddő*) kapcsolatból. Azt hiszem, meg kell maradnunk az "ismeretlen" minősítés mellett, még akkor is, ha esetleg a név első fele tényleg a *kis* – egyébként "székelyes" – *küs* változata, s ha végződésében – az előbbinél nagyobb valószínűséggel – a *-d* kicsinyítő képző rejlik: a *kis* + ... *-d*-s morfológiai kapcsolatokra l. pl. az ezen elemeket szinte törvényszerűen összekapcsoló *Kisfalud* helységneveket. Hogy a névben esetleg a *kis* előtag rejlik, arra az Új Székely Oklevéltárban a helységnév igen sok adatának *i*-s (*ö* ~ *ü*-s) írásmódú változatai is rámutathatnak: 1590: *keösmeödj* (1: 154), 1591: *Kismeödre* (1: 307), 1592: *Kwsméödi* (2: 42), 1597: *Kysmeöd* (2: 309) stb., bár persze az *i*-s alakok hiperurbanisztikus jellegűek is lehetnek. – A **med*-del azonban komoly baj van. A víznévben ugyanis a vokális eredetileg minden bizonnyal hosszú lehetett, amit nemcsak a név *eu*, *ew*-vel – és sohasem rövid vokálisra mutatható *u*, *w*-vel vagy *e*-vel – írt korai alakjai tesznek valószínűvé, hanem más körülmények is. Az abaúji és a bihari adat jelölte víznevek kihaltak, második szótagjuk eredetileg alighanem hosszú vokálisának későbbi alakulása tehát felderíthetetlen. Az udvarhelyszéki víznév – és abból lett helységnév – hangtani sorsa sem dönthető el egyértelműen. Az Új Székely Oklevéltár igen sok idevonatkozó adata mindig *eö*-s írásmódú, ám ebben az okleveles anyagban mind az *ö*, mind az *ő* ilyen jelölésű. A későbbi–mai írásváltozatokban *ö* és *ő* váltakozik, bőven vannak *ő*-s

adatok is, (l. pl. Pallas-Lex.; Kogutovicz-térképek; stb.). A hangsúlytalan szótagban bekövetkezhett esetleges rövidülés azonban nem lehet bizonyíték az eredeti *ō* valószínűsége ellenében. Másrészt a név eredetibb *ō*-jére mutat a víznévnek egy *n e g y e d i k*, etimológiailag kétségtelenül azonos változata, a Bihar megyében balról a Berettyóba ömlő, *Kösmő* nevű, ma is így nevezett nagy patak. Ez alighanem a víznévi etimon kiegészítő képző nélküli változatát tartalmazza, az eredetibb *ō* máig való megtartásával.

Az etimon végeredményben megfejtetlen jellege persze nem befolyásolja azt a lényeges körülményt, hogy itt a felhozott víznevek szoros névtani összefüggéséről van szó. Ezt tanúsítja mindenekelőtt a különleges – máshol még csak hasonló formában sem előforduló – hangalak. De történeti hátterét is megvilágítják azok az ismert körülmények, amelyek az egykori székelységnek abaúji és bihari jelenlétéről jól ismertek. E tekintetben fontos megjegyezni, hogy az abaúji víznév a kassai-füzéri *ō-ző* magyar nyelvjárászigetnek (l.: HORGER, MNyelvj. 68; IMRE, MNyelvj. Rendsz. 207: Csucsom, Nagyszalánc, Magyarbőd stb.) a szomszédságában van; a bihariak meg arrafelé, ahol az egykori bihari székelység más helynévi nyomai is feltűnnek, és ahonnan Anonymus (Cap. 50.) e székelységet a Kórógy vize irányába vezeti. Mindezek az elvitt helynevek gyönyörű példáit szolgáltatják, s a székelység történetének nagyon fontos tényezői.

5. A *Küsmőd*-ökről mondottak után már aligha lesz meglepő *Gagy* víznevünk egykori helyzete.

Abaúj megyében, a Hernádba jobb oldalról, Halmajnál a *Vasonca* nevű nagy patak ömlik a Hernádba. E víznek vagy csak alsó, déli szakaszának ilyen elnevezése korai: 1271: "aqua *Voson ozo*", 1272/1419: *Vosonczow* (GYÖRFFY 1: 41, 63, 68, 102). Szláv eredetű; vö. szl. *visnjica* 'meggyes <ti. patak>' (FNESz.). Több körülmény mutat azonban arra, hogy a régiségben e víznek volt másik neve is, vagy legalábbis középső-felső szakaszát másként vagy másként is hívták. 1. Mellette két helység is ugyanazon nevet viseli: 1256: *Gogy* (GYÖRFFY 1: 84); vö.: 1327/1478: *inferiori Gogy* (uo.), 1427: *Alsogagh, Felsewagh* (CSÁNKI 1: 207). – 2. Mellette levő további helységek a *Gagy*-jelzőt viselik, köztük régi, tehát nem új, "közigazgatási" jelleggel megjelöltek is: 1278/1430: *Goch Bered* (GYÖRFFY 1: 68), 1478: *God Bereth* (CSÁNKI 1: 204); vö. 1271: *Bered* (GYÖRFFY 1: 68); 1699: *Gatty-Bator* (FNESz.), 1808: *Gagy-Báthor* (Lipszky), vö. 1323/1390: *Bathur* (GYÖRFFY 1: 68); 1895: *Gagy-Vendégi* (FNESz.), vö. 1323/1390: *Vendegy* (GYÖRFFY 1: 155). 3. A mellette fekvő vidéket is e névvel jelölik: 1272/1419: *t[erra]m Gogy* (GYÖRFFY 1: 64, Bakta határjárásában említve). 4. A XIII. században e vidéken lakó várnép neve is *gagy*: 1271: "de Torna Bered vocatam ... super qua *Goth c a s t r e n s i s* resedisset" (GYÖRFFY 1: 68). 5. Székelyföldi párja (l. alább) is víznév.

Ez a *Gagy*-völgy a fentebb tárgyalt *Küsmőd* völgyének *s z o m s z é d á g a*, ugyanannak az Árpád-kori, Hernád-völgyi gypűvédelmi övezetnek a része, mint amaz. Azok a székely nyomok, amelyek a *Küsmőd* völgyével kapcsolatban fennállnak, természetesen a *Gagy* völgyére is vonatkoznak. Innen nyugatra pedig az egykori borsodi gypűvédelmi terület feküdt; vö. az ottani "sagittarii", "speculatores", "exploratores" katonaságra való utalásokat (GYÖRFFY 1: 737), továbbá konkrétan a

székelyekre a Bódva völgyi *Székelytő*-t (uo. 741) és 1333-ból, Szemere határjárásában a "viam *Zekeluth* vocatam" említését (uo. 805).

A *Gagy* víznév feltűnik Udvarhely megyében is; az ily nevű patak észak felől, Székelykeresztúrnál folyik bele a Nagyküküllőbe. Szintén jelentékeny nagyságú patak, több helysége is átfolyik: 1808: *Gágy* (∴ *Gagy*) (LIPSZKY); 1868: "*Gagy-vize-völgye*", "*Gagy völgye*" (ORBÁN 1: 120). A víz neve ma is *Gagy*, a *vize* utótagot csak akkor teszik hozzá, ha a mellette levő helységtől akarják megkülönböztetni. Magára az elsődleges víznévből lett helységnévre korábbi adatok: 1566: *Gagij* (SzékOkl. 2: 201), 1576: *Gagy* (uo. 4: 39), 1585: *Gagyb[an]* (Új SzékOkl. 1: 21).

Hogy az Abaúj megyei és az Udvarhely széki *Gagy*-ok névtanilag egybetartoznak, és történelmileg is összefüggenek, arra nézve – azt hiszem – kevés kétség lehet; a jellegzetes, e két vidéken kívül máshonnan nem ismeretes név hangalakján kívül a településtörténeti szempontú székely vonatkozások ezt hangsúlyosan alátámasztják. A név etimonja egyébként ismeretlen. Felvetődött személynévi származását (l. FNESz.) eredetileg valószínűleg víznév volta sem támogatja, de a szórványosan előtűnő *Gagy*-féle személynevek (l. pl.: 1366: "Johannes filius *Gagy*": KárOkl. 1: 278, idézi a FNESz.) későbbiek a helynévnel, s jobbra alkalmasint *Gagyi*-nak olvasandók; l. a *Gagyi* családneveket (CSÁNKI 1: 225; Új SzékOkl. passim). A nyj. *gágy*, *gágya* 'lapos, vizenyős hely, fiatal erdő' (l. EtSz.; FNESz. *Alsógagy* a.) pedig a származtatásban sem szótörténeti, sem alaki szempontból nem jöhet szóba.

6. Mivel mindegyik itt tárgyalt víznév ritka, különleges, elszigetelt jellegű nyelvi alakulat, a felhozott nyugat–keleti egyezéseik önmagukban is feltűnők, véletlen egyezésekként bajosan volnának magyarázhatók, de persze külön-külön végeredményben mégsem kizárhatók. Nyilvánvalóan sokkal kevesebb azonban véletlen egybeesésük lehetősége, hogy együttesen, csoportosan, igen jellegzetes földrajzi-történeti meghatározottsággal, egymással időbeli és területi korrelációkkal jelentkeznek. Éppen ezért a székelység településtörténete számára igen becses adalékok.

Bár a keleti székelység névanyaga – mint ismeretes – általában szinte feltűnő mértékben magyar nyelvi eredetű, s ez áll a Székelyföld jelentékenyebb vízneveire (l. *Nyárad*, *Vécke*, *Havad*, *Korond*, *Nyítkó*, *Homoród*, *Kormos*, *Vargyas*, *Feketeügy* stb.) is, az itt tárgyalásra került víznevek etimonjának megfejtetlensége egyúttal azt is jelzi, hogy van a régi székely névanyagban egy jelentékeny ismeretlen származású szubsztrátum is. Persze ne feledjük, hogy az itt szóba hozott víznevek ismeretlen eredete egyúttal a jelen válogatásnak szükséges kelléke is annak következtében, hogy különleges, nyelvileg elszigetelt jellegük történeti tanulságokat hordozhasson.

BENKÓ LORÁND